

Nummer 6, 1990

K N O B

B U L L E T I N

Tweemaandelijks tijdschrift voor monumentenzorg,
architectuurgeschiedenis, archeologie,
cultuurbeleid, musea en archieven

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses
Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de
KNOB, tevens orgaan van de
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
en de Rijksdienst voor het
Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

Prof. dr. ir. F. W. van Voorden
(hoofdredacteur), prof. dr. E. R. M.
Taverne (adviseur), mevr. drs.
M. M. A. van Boven, mevr. drs.
M. J. Dolfen, drs. Th. M. Elsing,
mevr. drs. J. B. Geerlink, mevr. drs.
M. Krauwer, ir. E. J. Nusselder,
dr. ir. R. A. F. Smook, prof. dr. ir.
C. L. Temminck Groll, mevr.
M. P. Wolff, prof. dr. A. van der Woud.

Redactieraad

Jhr. ir. L. L. M. van Nispen tot
Sevenaer (voorzitter),
prof. dr. W. J. H. Willems, mr.
C. H. Goekoop, drs. U. F. Hylkema,
drs. J. F. van Regteren Altena, drs.
C. O. A. Baron Schimmelpenninck
van der Oije, ir. C. J. Vriesman, mevr.
drs. M. J. H. Willinge.

Lay-out en vormgeving

Walburg Pers.

Summaries

Mevr. drs. M. L. A. J. Th. Brekelmans

Abonnementen

Bureau KNOB,
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756
Abonnement en lidmaatschap KNOB:
f 65,—; f 40,— (t/m 27 jr); f 100,—
(instelling etc.). Opzeggingen voor
1 december van het jaar.

Losse nummers en druk

Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-10522.

Losse nummers f 15,—.

ISSN 0166-0470

1

Redactie

Frits van Voorden
Ondermaats

2

Max J. M. van Rooy
Holland op zijn hoogst.

4

P. Kalsbeek
**Het kantoorgebouw van het
electriciteitsgebouw te Rotterdam**

8

M. E. Stades-Vischer
**P. H. J. Cuypers' bemoeienis met de
gebrandschilderde ramen van de O.L.
Vrouwekerk te Dordrecht.**

16

*Tj. Dijkstra, Rudger A. F. Smook,
A. Kuyvenhoven, S. C. Buijs en C. J. van
Haaften*
**Historische continuïteit en
stadsontwikkeling**
(bijdragen aan de KNOB-studiedag
'Holland op zijn hoogst').

24

Publikaties

P. Huygen, Vormgeven aan de campus
(recensie: *Koos Bosma*); J. de Maeyer, De
Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-
1914 (recensie: *Auke van der Woud*).

25

Recent verschenen

26

Berichten

Archeologie: Middeleeuwse opgravingen
in Maastricht, Italië-onderzoek naar
Amsterdam, Inkrimping leerstoelen
archeologie Vrije Universiteit, Honderdste
sterfdag van Heinrich Schliemann,
Seizoenkampement van de
Enkelgrafcultuur bij Hoogwoud,
Nederzetting van de Trechterbekercultuur
in de Wieringermeer.
Monumentenzorg: Monumenten
Inventarisatie Project Den Haag, De
toekomst van het Europese stadsmilieu,
9e General Assembly ICOMOS

31

Tentoonstellingen

33

KNOB

Herinneringen aan Jhr. mr. L. M. Michiels
van Kessenich (†), Mededelingen en
berichten, Wintervergadering en -excursie
Schoonhoven, Verslag studiedag 'Holland
op zijn hoogst'.

35

Summaries

36

Auteurs

37

Register 1990

*Omslag: Ontwerp voor het BANK-gebied
Den Haag (van **BA**bylon tot **Nieuwe Kerk**);
architect Rob Krier, 1989
(foto: R. A. F. Smook).*

Ondermaats

'De geschiedenis is, net als de zee, mooi om dat wat ze uitwist . . .'

Deze filosofische gedachte van Gustave Flaubert, genoteerd tijdens een wandeling langs de Loire,¹ maakt duidelijk dat het culturele erfgoed waarover wij op ons Nederlandse strandje kunnen beschikken slechts een toevallig restant is van het verleden. Echter, in tegenstelling tot Flaubert, wij waarderen de geschiedenis niet om hetgeen zij uitwist maar om hetgeen zij niet uitwist.

De studiedag 'Holland op zijn hoogst', georganiseerd door de KNOB, is een bescheiden aanval, een speldeprik, om de opbouw en vernietiging van het culturele erfgoed door de geschiedenis te beïnvloeden. Het is een kritische houding passend in de traditie van de oudheidkunde. Victor de Stuers' prikkelende geschrift 'Holland op zijn smalst' blijkt als inspiratiebron nog onverminderd bruikbaar.

De Stuers' optreden markeert het begin van het Nederlandse cultuurbeheer gericht op monumenten, musea en archieven. Dank zij inventarisatie, documentatie, restauratie en beheer wist de geschiedenis de collectie niet meer uit. Wanneer er achterstand ontstaat op een of meer deelgebieden van cultuurbeheer reageert de overheid. Het recent uitgebrachte 'Delta-plan voor cultuurbeheer' is zo'n reactie. Het plan beperkt zich evenwel tot het beheer van de geconditioneerde cultuur in musea en archieven. Het erfgoed buiten, de economisch functionerende gebouwen, blijven – op een bescheiden paragraaf na – buiten beschouwing.

De KNOB-studiedag 'Holland op zijn hoogst' was geen reactie op de bedreiging van monumenten, musea en archie-

ven. Of het moest zijn de bedreiging van het stedelijk monument. Het was in de eerste plaats een aanklacht tegen ondermaatse architectuur en stedenbouw. Ondermaats over de hele linie van het bouw- en planningsproces: van onderwijs en opleiding tot en met de bouwpraktijk zelf.

Het ondermaats bouwen en inrichten overspoelt de cultuurdelta Nederland. 'Holland op zijn Platst', zo vat de architectuurcriticus Max van Rooy het verschijnsel aan het eind van zijn bijdrage samen. Wat wordt uitgewist zijn de culturele prestaties van vele generaties bestuurders, planners en bouwers. De zorgvuldig opgebouwde culturele gelaagdheid van stedelijk gebied en landschap, een geordende culturele context voor zowel nieuwe als oude architectuur, wordt prijsgegeven aan de meest biedende. Routes, openbare ruimten en gebouwen die de culturele identiteit bepalen worden in hoog tempo getransformeerd tot een staalkaart van wegwerparchitectuur die overgewaaid lijkt te zijn uit ontwikkelingslanden.

Terwijl landelijk de discussie wordt gevoerd over De Kop van Zuid in Rotterdam en de Amsterdamse IJ-oeveren zijn in Arnhem, Leeuwarden en Zwolle de bouwplannen bij de station-toplocaties al in uitvoering. Nog even, en de Architectuurnota heeft geen ander effect dan voor het architectuurdebat en de tijdschriften- en lezingenbranche. De culturele injectie van de nota, bedoeld voor de bouw- en uitvoeringspraktijk in gemeenten en regio's, komt dan te laat.

Tegelijkertijd blijft de Nederlandse ontwerptraditie, steunend op een genuanceerd wetgevend systeem met een sterke sociale dimensie,² onbenut en wordt zij

zelfs uitgehold. Hoeveel ondermaatse gebouwen moeten er nog worden neergezet voordat de overheid het ruimtelijk ontwerp vaststelt voor de cultuurdelta Nederland?

Frits van Voorden

Noten

- 1 Gustave Flaubert. Langs velden en oevers, een wandeling langs de Loire en door Bretagne, Utrecht/Antwerpen 1987, blz. 16 (oorspronkelijke titel: Par les champs et par les grèves; vertaling Ernst van Altena). Flaubert maakt de wandeling samen met Maxime du Camp tussen 1 mei en 6 augustus 1847.
- 2 Onder andere Woningwet, Wet op de Ruimtelijke Ordening, Wet op de stads- en dorpsvernieuwing, Landinrichtingswet en Monumentenwet; een samenhangend systeem van wetgeving dat is opgebouwd vanaf 1901 (Woningwet).

Toplocaties in de binnenstad van Rotterdam, gezien vanaf de Euromast (foto: F. van Voorden, 1990).

Holland op zijn hoogst*

Max J. M. van Rooy

Zoals u allen weet is de titel van deze studiedag een parafrase van de titel van één van de meest legendarische publikaties uit onze vaderlandse cultuurgeschiedenis, *Holland op zijn smalst*. Het artikel – artikel? Het was een stuk van ruim 80 pagina's – verscheen in 1873 in het novembernummer van De Gids en was geschreven door Jonkheer Victor Eugène Louis de Stuers.

De Stuers was niet alleen kunsthistoricus en publicist, maar ook nog een karikaturist. Eén van de eerste eigenschappen van een karikaturist is het vermogen om de eigenaardigheden, de meest kenmerkende vormen van de werkelijkheid, inclusief de mensen die de werkelijkheid bevolken zo weer te geven, dat de toeschouwer zich van die eigenaardigheden bewust wordt. Zo is de kunst van de karikaturist vooral gebaseerd op uitvergroting, overdrijving van die kenmerken en eigenaardigheden. Dat is de manier om te onthullen wat voor de oppervlakkige beschouwer onzichtbaar blijft, of wat fatsoenshalve niet wordt uitgesproken of opgeschreven omdat het bijvoorbeeld discriminerend is. Ik heb eens onze vroegere minister van WVC en huidige fractievoorzitter van het CDA, Elco Brinkman, in de krant 'kereltje kraaloog' genoemd. Dat kwam me op een reprimande te staan van W. L. Brugsma, op wiens oordeel ik zeer ben gesteld en die ik toevallig, de dag nadat het in de krant had gestaan, tegenkwam. Hij verweet mij oprecht discriminatie. Ik schrok me dood, maar suste daarna mijn geweten door vast te stellen dat Brinkman op elke getekende karikatuur wordt afgebeeld als een kereltje kraaloog en dat het maken van een karikatuur van een mens per definitie op een vorm van discriminatie berust. Je onderscheidt iemand op basis van uiterlijke kenmerken. Terug naar Jonkheer Victor de Stuers. Gebruikte hij bij het schrijven van zijn *Holland op zijn smalst* zijn karikaturale uitrusting? Met andere woorden overdreef deze deftige, erudiete intellectueel, door zeven-tiende eeuwse schilderijen omringd, woonachtig in een dubbelhuis aan de Haagse Parkstraat, overdreef hij toen hij het verval en de verwaarlozing van de Nederlandse monumenten in 1873 aan de kaak stelde? Zeker, hij overdreef. Hij gebruikte zijn vermogen van karikaturist om zijn betoog zo krachtig mogelijk te maken. Gemeente- en kerkbesturen – die waren nog een factor van belang aan het einde van de negentiende eeuw –, de lokale overheden in het jargon van onze tijd, beschreef hij als grenzeloze vandalisten verantwoordelijk voor de 'invretende kanker' waarmee hij het verval van ons culturele erfgoed bedoelde. Vandalisten, invretende kanker, dat mag je overdrijven noemen.

In de ogen van De Stuers bestond het overgrote deel van ons volk uit cultuurbarbaarse

burgers, *wier dagelijkse lectuur de beursnotering is, en die van elk budget elke dienst zouden willen schrappen die niet met een batig saldo eindigt... voor dezen moet men zich getroosten met cijfers aan te tonen dat ook kunsten en wetenschappen een batig slot zullen afwerpen; een batig slot, niet bestaande in nationale roem, ontwikkeling der ziel, beschaving der zeden en dergelijke mooie zaken meer, maar een echt tastbaar batig slot, in baar geld, in guldens Nederlands courant.*

Ook niet bepaald een objectieve, wetenschappelijk gefundeerde constatering, maar eerder een karikaturale generalisatie.

Enfin, zo is *Holland op zijn smalst* één grote spotprent en tevens één grote aanklacht die elke trefzekere spotprent is. In zijn *j'accuse*

De Stuers in de vergadering van de Nederlandse Oudheidkundige Bond in 1911, getekend door prof. dr. W. Vogelsang (uit: Bulletin (K)NOB 1943, blz. 1).

laat De Stuers het wemelen van de bekrompen inzichten bij de verschillende bestuurders, van onkundige timmerlieden en metselaars die de titel gemeente-architect voeren, van gesloopte en in het water geworpen monumenten en van kostbare, schandelijk verwaarloosde, verontachtzaamde kunstwerken bijvoorbeeld in het Amsterdamsche Museum, de voorganger in 1873 van het Rijksmuseum. En bij het signaleren van deze laatste categorie, verwaarloosde doeken in Amsterdam die half gescheurd uit de lijst hangen, relateert de van overdrijving afhankelijke karikaturist:

... om niet van overdrijving beschuldigd te worden zal ik er een noemen waarmede dit het geval is: het is no. 104, een gezicht op Nijmegen door Van Goijen. Met een lan-taarn en een ladder gewapend kan de

nieuwsgierige lezer dit stuk, dat enige duizenden waard is, op de tweede verdieping achter in een gangetje rechts in den hoek boven tegen het plafond terugvinden. Gelooft niet dat de Raad van Bestuur zich daarom bekommert. Op de ladders kan hij niet klimmen, voor restauratie geld aan te vragen is hij niet gewend, en ook de regering heeft altijd met genoeg gezien dat men haar niet lastig kwam vallen.

O, als het 10.000 pikols Java-koffie gold, waarvan ontdekt werd, dat zij op een zolder lagen te bederven, wat zouden de Amsterdammers opstaan, en hoe zou er een koffiebonen-verzorgings-agitatie opgewekt worden!

U moet van mij aannemen dat, vóórdat ik *Holland op zijn smalst* nog eens ging herlezen met het oog op vandaag, met het oog op *Holland op zijn hoogst*, ik mijzelf had bezworen het stuk van Victor de Stuers hier niet te gebruiken om aan te tonen dat sommige delen van dit fenomenale, strijd bare betoog uit 1873 onveranderd geldig zijn voor het Nederland van 1990. Dat leek me teveel voor de hand te liggen, te gemakkelijk. Maar – en ik hoop dit met het voorafgaande te hebben geïllustreerd – het klimaat dat hij beschrijft komt zozeer overeen met het klimaat dat heerst in het *fin de siècle* dat wij nu meemaken, dat het onwaarschijnlijk zou zijn om die gelijkenis te negeren.

Ik zeg nadrukkelijk 'het klimaat' en daarmee bedoel ik natuurlijk het culturele klimaat dat in onze tijd net zo wordt beheerst door het tastbare batig saldo in guldens Nederlands courant, als dat het geval was in de tijd van Victor de Stuers. Vergelijking met de zorg voor incidentele monumenten gaat niet op, want die zorg was ten tijde van *Holland op zijn smalst* nagenoeg afwezig. Dat was juist een van de redenen voor zijn vlammeende aanklacht, die overigens niet zonder gevolgen bleef voor de monumentenzorg en voor De Stuers zelve. Want een jaar na publikatie van *Holland op zijn smalst* werd de schrijver ervan benoemd tot secretaris van het nieuw ingestelde College der Rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst. En, weer een jaar later, volgde zijn benoeming tot referendaris en chef van de toen in het leven geroepen afdeling Kunsten en Wetenschappen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Daarmee was een begin gemaakt van wat wel wordt genoemd 'de dageraad van de twintigste eeuw', geregementeerde, nationale bekommernis om al het waardevolle dat geschiedenis en kunst ooit in Nederland hebben achtergelaten.

Het is misschien iets te voorbarig gesteld dat we ons geen zorgen meer hoeven te maken over het behoud van het individuele monument – kijk naar Zonnestraal en het Stadhuis in Hilversum, kijk naar De Waag en de Wielingen in Amsterdam, naar het

raadhuysje van Usquert in de provincie Groningen en nog veel meer. Het zijn incidenten waarvan de meeste min of meer en ten koste van veel particuliere en ambtelijke inspanning en liefdewerk oud papier tot tevredenheid in stand worden gehouden.

De daadwerkelijke bedreiging van ons cultureel erfdeel, en dat geldt ook voor ons erfdeel in de toekomst, de daadwerkelijke bedreiging van onze beschaving derhalve, gaat schuil in die jacht op het batig saldo. Die jacht wordt, in termen die onze taal van het einde van de twintigste eeuw vervuilen, nog het beste aangegeven met dat ene begrip, dat ik volhardend als een vloek blijf beschouwen – die jacht wordt beheersd door de prooi vol gouden eieren die de jagers dollartekens in de ogen bezorgt, de **toplocatie**. U hoort het: ik ben ook niet afkerig van een karikaturale voorstelling van zaken. Maar referendaris is, denk ik, niet voor mij weggelegd.

De toplocatie is het fantoom van ons *fin de siècle*. Ik vrees dat ik dat zal moeten blijven zeggen zolang ons *fin de siècle* voortduurt. Want architectuur en stedenbouw reageren op koersveranderingen net als een mammoettanker. Met een oneindige vertraging. Waarbij zij aangetekend dat het vak stedenbouw, zowel in opleiding als uitvoering, in ons land eigenlijk niet meer bestaat.

Alweer is de vraag: Hoe is dat mogelijk in een geciviliseerde samenleving? Het antwoord is: de kunst, de cultuur, het instinct van het schone en verhevene – om met Victor de Stuers te spreken – de erkenning van het morele en humanitaire nut – ook woorden van De Stuers – al deze abstracte, sensibele eigenschappen, die aan architectuur en stedenbouw werkelijke waarde verschaffen, doen er niet meer toe.

Ik ben me ervan bewust dat het allemaal grote woorden zijn, waarmee ik scherm. Maar ik hecht zoveel betekenis aan alle facetten van onze gebouwde omgeving dat, hoewel ik van nature een geweldige relativist ben, het me stoort – nee, dat is dus veel te zwak uitgedrukt – het me misdadig voorkomt dat deze, in mijn ogen elementaire voorwaarden niet meer aan de architectuur en helemaal niet meer aan de stedenbouw van onze tijd ten grondslag liggen. In de hedendaagse opvatting van architectuur en stedenbouw ontbreekt de culturele component en dus ook de historische continuïteit die daarvan, uiteraard in zeer kritische zin, onderdeel is.

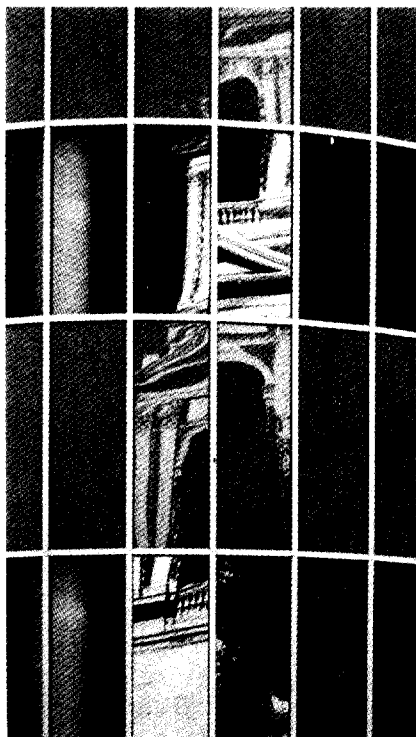
U vraagt, wij draaien, heb ik de architect, professor ingenieur Carel Weeber eens horen verkondigen tijdens een lunch in de Pi de Bruin-aanbouw van het Concertgebouw ten overstaan van een gezelschap projectontwikkelaars en beleggers.

Met deze platte, aan het audiovisuele getetter, ontleende woorden, is het drama samengevat dat aan architectuur, stedenbouw en ruimtelijke ordening de identiteit, het karakter, de verbeeldingskracht en, in termen van de negentiende eeuw, het schone, het verhevene en het morele en humanitaire nut heeft ontnomen.

Architectuur en stedenbouw zijn ondergeschikt geraakt aan het batig saldo, aan het geld dus, aan de politiek en aan de bureaucratie die onvermijdelijk uit het samengaan van deze twee voortkomt.

Zo is, aan het einde van de twintigste eeuw de volkomen oninteressante, karakterloze bouwkunst van het verzoeknummer ontstaan. De overheersende anonieme-vormgevingscultuur van aluminium en spiegelglas die de naam bouwkunst niet meer verdient, maar waar elke zichzelf, wat investeringsklimaat betreft, respecterende gemeente voor zwicht in het verlangen voor modern, voor economisch welvarend te worden aangezien. De sociaal-culturele zelfmoord, die hiervan in de meeste gevallen het gevolg is, wordt letterlijk en figuurlijk op de koop toe genomen.

Als ik zeg dat de term bouwkunst uit de mode is geraakt – en dat is zo – dan zeg ik, dat de mode de bouwkunst heeft verworpen. Er voor in de plaats is de term architectuur gekomen en dan vooral architectuur in de zin van vormgeving, *design*, mode. Vluchtigheden dus, vergeleken bij de bouwkunst die op zijn minst voor de eeuwigheid was bedoeld. Oppervlakkige creaties, die als het ware door de seizoenen, maar dan vooral door de conjuncturele seizoenen, worden ingegeven. De *u vraagt, wij draaien*-architectuur, die zich niet bekommert om het verleden, om de context, laat staan om de eeuwigheid, spint een web om de dorpen en de steden. De lompe, luidruchtige discjockey pleegt pure geweldsdelicten in de overgevoelige, historische binnenstad. *En in de verste verte geen politie te bekennen*, zeggen dan de bezorgde omwonenden en

de altijd op sensatie beluste taxichauffeurs. Want als het er echt op aankomt, laat het welstandstoezicht het afweten. Als het batig saldo is aangetoond, of op z'n minst in het vooruitzicht is gesteld, dan blijken vele maten van geschondenheid toegestaan. Beschadiging, ontsiering, verminking, verkrachting, het doet er niet toe. Als het financiële plaatje – u heeft het goed gehoord – het financiële plaatje, er maar gunstig uitziet.

U vraagt, wij draaien en het financiële plaatje, walgelijke termen, maar zelfs in de architectuur worden ze tegenwoordig zonder blikken of blozen, zonder enige schaamte gebruikt. Het zijn zelfs begrippen waarmee ontwerpers die vroeger architecten heetten en in de vorige eeuw bouwmeesters, nu zonder enige terughoudendheid op de markt staan.

De architectuur heeft haar geweten verkwanseld. Haar verantwoordelijkheden uit handen gegeven en daar hebben al die aasgieren, die traditiegetrouw boven dit kwetsbare terrein hebben gecirkeld, dankbaar gebruik van gemaakt. Wethouders, gemeentelijke diensten, projectontwikkelaars, beleggers hebben de architectuur en stedenbouw onderworpen en architectuur en stedenbouw hebben zich dat laten welgevalen.

In de week van de troonrede – die *en passant* de stadsvernieuwing met 43,1 miljoen gulden kortwiekte – is het goed om de aanbevelingen van Victor de Stuers aan de toenmalige regering weer te geven.

Hij schreef: *De tegenwoordige minister, die zichzelf een groot voorstander noemde van alles wat kunst en wetenschap betreft, heeft ons reeds reden gegeven om te vertrouwen, dat hij het zich tot een taak zal stellen het vandalisme te beteugelen en aan de kunst te geven wat haar toekomt. Mogen de Kamers, moge het gehele Nederlandsche volk tot dat streven medewerken.*

Het vandalisme beteugelen met het hele volk, met de Kamers, wat zou dat ook nu een prachtig streven zijn. Het vandalisme dat in onze gebouwde omgeving zo herhaaldelijk wordt gepleegd door de aanhangers van de *u vraagt, wij draaien*-mentaliteit. De mentaliteit die zich uitdrukt in die onwelvoeglijke, a-culturele *marketing*-taal.

Eerst hadden we *Holland op z'n smalst*. Vandaag *Holland op zijn Hoogst*. Maar eigenlijk moeten we spreken over *Holland op zijn Platst*.

* Bijdrage aan de KNOB-studiedag 'Holland op zijn hoogst'. De tekst die Max van Rooy heeft uitgesproken is in haar geheel afgedrukt.

De bijdragen van de overige deelnemers/inleiders zijn vermeld in het artikel 'Historische continuïteit en stadsontwikkeling'. Verslag en commentaar betreffende de studiedag zijn geplaatst onder de rubriek KNOB.

Amsterdam, Mozes en Aäron-kerk gespiegeld in de gevel van het nieuwe stadhuis (foto TU Delft).

Het kantoorgebouw van het Electriciteitsbedrijf te Rotterdam

P. Kalsbeek

Inleiding

Wie rondwaalt in de stadswijk Middelland, westelijk van de Rotterdamse binnenstad, en via de Claes de Vrieselaan zijn weg vervolgt in de richting van Delfshaven, komt oog in oog te staan met een boven de oude bebouwing uitrijzende kantoortoren, waarop in blauw en wit de letters G.E.B. staan (Gemeentelijk Energie Bedrijf). Op het naastgelegen terrein is een nieuw kantoorgebouw in aanbouw, bestemd voor het G.E.B. De eerste paal van het door architect H. Klunder ontworpen gebouw is geslagen op 4 december 1989. Het oude kantoor verliest de oorspronkelijke functie en krijgt waarschijnlijk een andere bestemming. Gedacht wordt aan een verbouwing tot appartementenflat.

Op het eerste gezicht is dit gebouw één van de vele woon- of kantoortorens die in de loop der tijd in Rotterdam zijn gebouwd. Het G.E.B.-kantoor speelt geen rol van betekenis in de huidige skyline van de stad en in de literatuur over de architectonische ontwikkeling is het gebouw nauwelijks terug te vinden.

Het streven naar hoogbouw en meer in het bijzonder skeletbouw, begon in Nederland in de jaren twintig. De eerste concrete ontwerpuitwerking vormde dit kantoor voor het Electriciteitsbedrijf. Daarna volgden meer projecten van dit bouwprincipe, zoals het woongebouw Ungerplein van J. H. van den Broek (1928-1931), de Nirwana-flats van Duiker en Wiebenga (Den Haag 1930) en de Wolkenkrabber van J. F. Staal (Amsterdam 1933). Het zijn met name deze voorbeelden van Nieuw Zakelijke architectuur die bekend zijn. Hoewel ook het kantoorgebouw van het G.E.B. qua techniek en verschijningsvorm tot de Nieuw Zakelijke bouwstijl kan worden gerekend, is de plaats die dit gebouw in de literatuur van de moderne architectuur heeft gekregen niet in overeenstemming met de architectuur-historische waarde die eraan gehecht zou moeten worden. Ook het feit dat het lange tijd het hoogste gebouw in Rotterdam is geweest heeft hier weinig aan kunnen veranderen.

In opdracht van de afdeling Monumentenzorg van Gemeentewerken is een stage-onderzoek verricht naar de betekenis van het kantoorgebouw van het G.E.B. voor de architectuur- en stedenbouwgeschiedenis

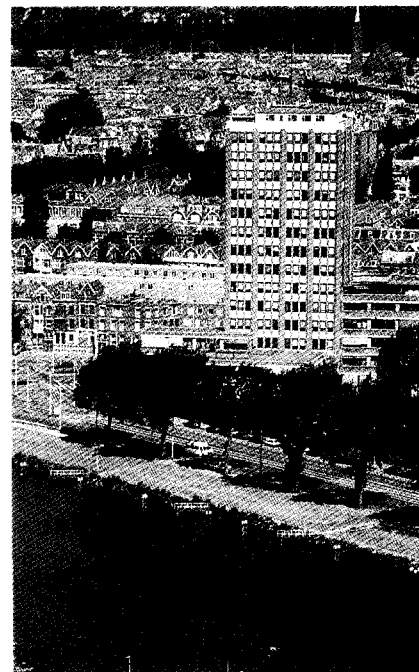
van Rotterdam in de periode 1920-'40. In het hiernavolgende wordt een samenvatting gegeven van het stageverslag.¹

Bouwininitiatief

Sinds de verzelfstandiging van het Electriciteitsbedrijf in 1907 is verschillende keren het plan opgevat om het bedrijf te voorzien van een passende huisvesting. Omstreeks 1908 werd door de toenmalige directeur, H. C. J. Gritters, het plan opgevat een nieuw gebouw te stichten aan de Pieter de Hooghweg. Dit was het eerste van een reeks plannen die allemaal op niets zouden uitlopen. Toch werd rond 1919 het planproces opnieuw in gang gezet toen in de binnenstad een nieuw 'onderstation' moest worden gebouwd, ter vervanging van het te klein geworden station aan de Coolvest. Een geschikt terrein werd gevonden aan de Delftsevaart, in het centrum van de stad naast het gebouw van de Bank van Lening. Men kwam op de gedachte de verdiepingen boven het onderstation in te richten als kantoorruimte. Het plan zou echter te duur worden en ook de bebouwingshoogte van 32 meter was in strijd met de bouwverordeningen. De bezwaren kunnen worden verklaard door de situering in de nabijheid van historisch waardevolle zeventiende en achttiende eeuwse bebouwing en van de Laurenskerk.

In 1923 werd het plan gemaakt voor een kantoorgebouw naast het onderstation aan de Delftsevaart. Hiertoe werden ruwe potloodschetsen van de G.E.B.-directie door de dienst Gemeentewerken omgezet in concrete bouwtekeningen. Het ontwerp bestond uit een gebouw van vijf verdiepingen met de ingang aan het Grote Kerkplein. De eigenlijke kantoorruimten bevonden zich in een L-vormig gebouw dat direct aansloot op het onderstation. Op de binnenplaats stond, aansluitend op de zuidelijke vleugel, een gebouw voor de technische diensten van het bedrijf.

Weliswaar werd ook dit plan niet verwezenlijkt, doch het inspireerde de toenmalige wethouder voor de Bedrijven, J. Schouten, zich persoonlijk in te zetten voor een adequate huisvesting van het Electriciteitsbedrijf. Het resultaat was dat kort daarop door

Afb. 1. G.E.B.-gebouw (foto TU Delft, 1990).

B & W machtiging werd verleend tot het ontwerpen van een nieuw kantoorgebouw elders in de stad. In aanmerking kwamen locaties die meer vrijheid zouden geven voor het ontwerp. In 1926 stelde de nieuw benoemde directeur H. H. Ehrenburg voor een terrein aan de Rochussenstraat te benutten, bij de hoek met de 's-Gravendijkwal. Het terrein bood de mogelijkheid een gebouw te ontwerpen van 21 à 22 meter hoogte. De situering ten opzichte van het centrum was bijzonder gunstig. Voordat het voorstel om dit gebied te bestemmen voor het kantoor van het G.E.B. aan B & W werd voorgelegd, werd eerst nader overleg gevoerd tussen de directeurs van Gemeentewerken en het G.E.B. Het resultaat hiervan was dat de voorkeur werd gegeven aan een meer opvallende plaats, aan de Verlengde 's-Gravendijkwal. Op deze plek kon men beschikken over meer ruimte, terwijl de mogelijkheden voor hoogbouw hier optimaal waren (De Rochussenstraat-situatie stond slechts een maximale hoogte toe van 22 meter). Uiteindelijk werd toch gekozen voor een heel ander terrein wederom aan de Rochussenstraat, maar nu meer naar het westen.

Het uitbreidingsplan Dijkzigt

De nieuwe locatie betekende een confrontatie tussen het te ontwerpen G.E.B.-gebouw en het stedenbouwkundige plan voor het gebied. De ontwerper van het uitbreidingsplan, ir. W. G. Witteveen, zag dit deel van het Land van Hoboken als een overgangsdeel tussen de oude en de nieuwe stad dat bij uitstek geschikt zou zijn voor allerlei openbare gebouwen waarvoor in de binnenstad geen plaats was. Behalve het

G.E.B.-kantoor behoorden ook een museum, een ziekenhuis en het Unilever-kantoor tot deze categorie gebouwen. Voor het westelijke deel van het plangebied, het voormalige landgoed Dijkzigt, werd een afzonderlijk stedenbouwkundig plan ontworpen. De bebouwing van Dijkzigt zou een tweeledige functie krijgen. Enerzijds moest er op verantwoorde wijze contact worden gemaakt met de bestaande bebouwing, anderzijds zou het een belangrijk element vormen in de afsluiting van de geprojecteerde brede parkstroken tussen de binnenstad en de westelijke stads wijken. Markante punten in het plan zouden moeten worden benadrukt door een meer bijzondere bebouwing. De Rochussenstraat was aan de noordzijde bestemd als woongebied; aan de zuidzijde was er ook ruimte voor kantoorgebouwen. Op een aantal manieren is bij de voorbereiding van het uitbreidingsplan aandacht gegeven aan het kantoorgebouw van het G.E.B. Allereerst kocht de gemeente zelf de grond voor het uitbreidingsplan, zodat een grotere vrijheid in het ontwerp kon worden verkregen.

In de tweede plaats besteedde Witteveen speciaal aandacht aan de gebouwen die een bepaalde plek in het gebied markeerden. De noordoostelijke hoek van het Land van Hoboken zou moeten worden afgesloten door een hoog winkelgebouw. De overgang van de binnenstad naar het nieuwe stadsdeel zou worden benadrukt door een ander opvallend gebouw, het museum Boymans. De derde markante plek was de kruising van de twee belangrijkste wegen, de Mathenesserlaan en de Rochussenstraat. Hier zou in de visie van Witteveen het nieuwe

Gymnasium worden gebouwd. De laatste plek waaraan een belangrijke positie was toebedacht was de meest westelijke punt van het plangebied, bij het bouwblok Rochussenstraat-'s-Gravendijkwal (de G.E.B.-locatie). Hier was een hoog gebouw nodig als afsluiting van de halve-maanvormige bebouwing van Hoboken. Vanaf de westkant bekeken (de route langs de nieuwe Coolhaven) wilde Witteveen een markante 'wolkenkrabber' als demonstratie van de ingang van het parkengebied. De plaats waar de toegangsweg vanuit Schiedam zich splitste in een noordelijke en een zuidelijke tak was dan ook bij uitstek geschikt om een hoog gebouw neer te zetten.

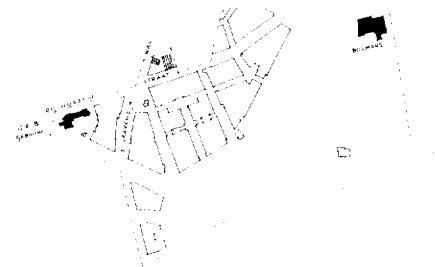
De derde ondersteuning van het initiatief vormde de reservering van het gebied van de Rochussenstraat voor kantoorgebouwen. Op de officiële plankaart uit 1926 was de voorgestelde vorm van het kantoorgebouw al bekend en op de kaart afgebeeld. Het kantoorgebouw werd als voorbeeld gebruikt voor de reeks kantoren die in de toekomst nog aan de zuidzijde van de Rochussenstraat zouden moeten verschijnen.

Bouw en voorbereiding

Nadat overeenstemming was bereikt inzake de terreinkeuze werd aan de directeur van het Electriciteitsbedrijf verzocht alle gegevens te verschaffen die nodig waren voor het programma van eisen. De directeur schreef in september 1926 aan de wethouder van Plaatselijke Werken dat de bouw kon worden opgedragen aan architect Johannes Poot van de Hoofdafdeling III van

Gemeentewerken (de afdeling Gebouwen; afdelingshoofd was ir. Witteveen).

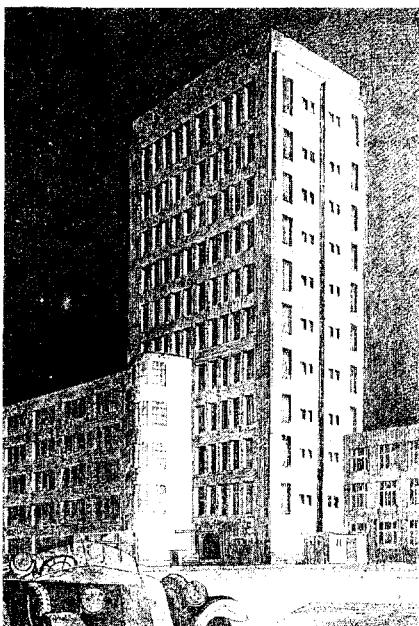
Het is niet moeilijk te traceren waar de idee voor een hoog gebouw is ontstaan. Uit de briefwisseling tussen wethouder Schouten en stadsarchitect Witteveen blijkt dat deze beiden kozen voor een constructiemethode die een snelle opbouw zou verzekeren. Witteveen was bekend met de resultaten van de bouw van 'Amerikaanse torenhuizen' waarbij gebruik was gemaakt van het staalskelet systeem, en wilde dat ook in Nederland toepassen. Ook adjunct-directeur Van Dijk van de dienst Gemeentewerken was een voorstander van het gebruik van een staalskelet. Wie het concrete voorstel uiteindelijk heeft gedaan, is evenwel onbekend. Feit is dat door alle betrokkenen werd onderkend dat het systeem als belangrijk onderdeel had, dat de bouw zeer weinig tijd zou vergen. Ook werd de mogelijkheid van een skelet van gewapend beton onderzocht, maar in verband met de hogere kosten en

Afb. 3. De stedenbouwkundige elementen in het uitbreidingsplan Dijkzigt. Behalve museum Boymans en het gerealiseerde G.E.B.-gebouw, zijn ook de voorgenomen bouwlocaties hoek 's-Gravendijkwal-Rochussenstraat aangegeven (tekening F. W. van Voorden).

Afb. 2. Uitbreidingsplan voor Dijkzigt met daarin opgenomen het kantoorgebouw (bron: bibliotheek van de dienst Gemeentewerken).

Afb. 4. G.E.B.-gebouw, geveltekening uit 1927, architect J. Poot (bron: Bouwkundig Weekblad en Architectura 48 (1927), nr 6, p. 55).

het grotere gewicht gaf men toch de voorkeur aan een staalskelet.

In de laatste maanden van 1926 begon er al meer lijn in het ontwerp te komen. De ontwerpplannen werden door Witteveen al beschouwd als definitief, in tegenstelling tot directeur Ehrenburg, die ze nog steeds als voorlopig kwalificeerde. Wel werd er rekening mee gehouden dat er ten allen tijde twee reserve-verdiepingen op het torengedeelte moesten kunnen worden geplaatst, omdat het gebouw geschikt moet zijn voor een stad van één miljoen inwoners.

Door de veranderingen die moesten worden aangebracht, onder andere aan de indeling van de ruimte, ontstonden er enige vertraging. Nadat in november het plan na een nauwgezette studie enigszins was herzien, werd op 11 december 1926 het schetsplan aan de Rotterdamse Gemeenteraad overhandigd. Het ontwerp toonde twee gescheiden gedeelten, het ene uitsluitend bestemd voor de administratieve dienst en het andere voor de magazijnen en werkplaatsen. Het administratiegedeelte werd gesitueerd in een hoogbouw van elf verdiepingen, waarbij rekening was gehouden met een verhoging met nog vier verdiepingen (in plaats van de eerder voorgestelde twee verdiepingen). De magazijnvleugel telde vijf verdiepingen met de mogelijkheid tot de aanbouw van een extra magazijnvleugel. Vanwege de korte tijd die beschikbaar was voor de voorbereidingen, had architect Poot geen gedetailleerd gevelontwerp kunnen maken. Het gebouw kon slechts als massa worden beoordeeld. Op de bij het plan behorende gevelschets is te zien dat het gebouw bestaat uit een horizontaal deel en een sterk dominerende toren. De verticale geleding van de toren wordt benadrukt door kolom-

men, die ononderbroken van beneden naar boven worden doorgezet. Iets dergelijks is ook het geval met de horizontale geleding van het magazijn gedeelte, welke wordt benadrukt door ramen en de daartussen gelegen borstweringen.

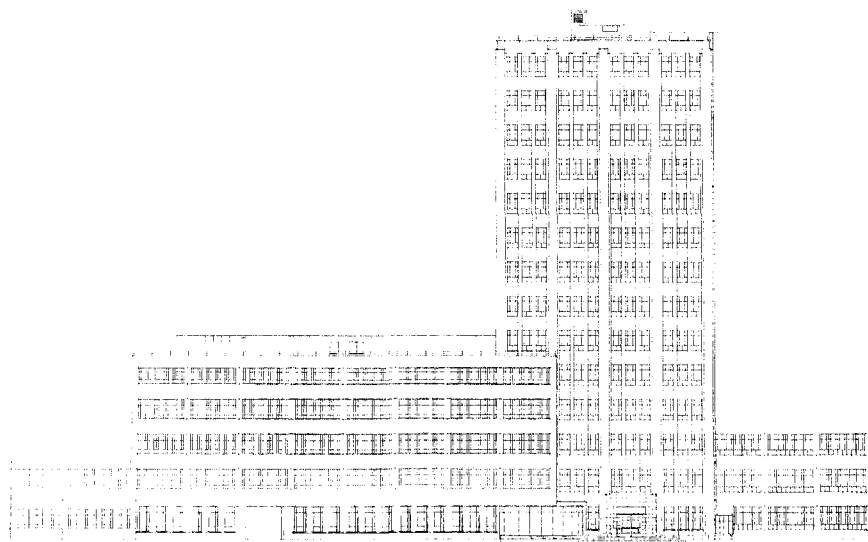
Na de realisatie van dit plan zou het gebouw een oppervlakte krijgen van ongeveer 1930 vierkante meter. De hoogte van de magazijnvleugel zou 21 meter worden, de administratietoren 44 meter.

Op dezelfde dag dat het plan was ingediend bij de Gemeenteraad, werd begonnen met de verdere uitwerking ervan. Als adviseur voor het staalskelet werd raadgevend ingenieur E. A. van Genderen Stort uit Den Haag aangesteld. In samenwerking met Poot begon hij met het ontwerp voor het constructiewerk, de statische berekeningen en de funderingstechniek. Het college van B & W was echter niet tevreden met de ene gevelschets die bij de plannen was ingeleverd, en verzocht om gedetailleerde geveltekeningen. In januari 1927 voltooide Poot twee perspectief-tekeningen, één van de voorgevel en één van de achtergevel om een indruk te geven van het uiterlijk dat het kantoor zou krijgen.

De meest in het oog springende verandering ten opzicht van het eerdere ontwerp is de overgang van het horizontale naar het verticale gedeelte. Was deze in de schets nog tamelijk abrupt, hier is gestreefd naar een veel vloeiender overgang doordat als het ware een tweede toren tegen beide gedeelten is aangezet. Deze vormt enerzijds de aanzet tot de verticale geleding van de administratietoren, terwijl anderzijds het verband met het magazijn gedeelte wordt behouden door de concave bolling in de voorgevel. Op 3 februari werden de tekeningen door de Gemeenteraad goedgekeurd.

Al in 1926, bij het besluit om op deze plek in

het uitbreidingsplan Dijkzigt een hoog kantoorgebouw neer te zetten, leek een constructie door middel van een skelet de meest geschikte oplossing. De ontwerpers van het kantoorgebouw van het Electriciteitsbedrijf waren zeer goed op de hoogte van de ontwikkelingen in de Verenigde Staten en Duitsland op het gebied van de techniek en de esthetiek van hoge gebouwen. Stadsarchitect Witteveen bracht in 1927 een bezoek aan de stad Keulen waar hij gelegenheid had gevonden '... het daar onlangs gereedgekomen torenhuis te bezichtigen en zich omtrent de duur van de bouw en de inrichting van het gebouw te doen inlichten'.² Deze omschrijving heeft naar alle waarschijnlijkheid betrekking op een 'Hochhaus' aan de Hansaring uit 1924/25. Dit zestien verdiepingen hoge gebouw, ontworpen door architect J. Koerfer is gebouwd met een skelet van beton. Daarnaast was de ontwerpers een in een Frans tijdschrift opgenomen torengebouw in Detroit bekend.³ In dit artikel wordt voornamelijk de snelheid waarmee de constructie werd opgezet benadrukt. De studiereis van Witteveen en het genoemde artikel waren belangrijke redenen om het skelet niet in staal, maar in beton uit te voeren. Zowel uit oogpunt van kosten als van bouwtijd kon betonbouw concurreren met ijzer. Er werd een nieuw bestek gemaakt, waarbij de mogelijkheid van een beton- of een staalskelet werd opengelaten. Het bestek werd op 17 maart 1928 ter goedkeuring aangeboden. Het vertoont wat de indeling betreft weinig veranderingen ten opzichte van het ontwerp uit 1926. Wel is de geleding van de toren, in tegenstelling tot de tekening uit 1927 waarop een voornamelijk horizontale geleding is waar te nemen door het telkens onderbreken van de dragende kolommen, op deze tekeningen verticaal doordat de constructie onverhuld is gelaten. Om de visuele eenheid van het geheel te versterken is de geleding van de lagere aan-

Afb. 5. G.E.B.-gebouw, geveltekening behorende bij de plannen van 1929; architect J. Poot (bron: Tekeningenarchief Gemeentewerken nr. C4V-2285).

bouw grote hoeveelheden natuursteen, metaal en glas verwerkt.

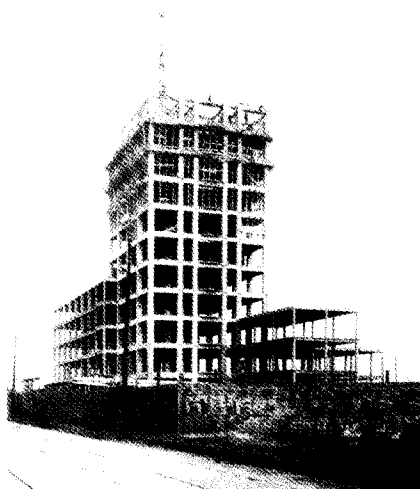
Pioniersproject

Op 14 september 1931 kon het nieuwe kantoorgebouw voor het G.E.B. officieel in gebruik worden genomen. Dit ging overigens niet gepaard met de ruchtbaarheid die zou kunnen worden verwacht bij een gebouw van deze omvang en de voor die tijd zeer hoge kosten van 1,7 miljoen gulden. De grote overschrijdingen van de bouwtijd en het budget maakten een feest moeilijk, vooral ook tegen de achtergrond van de inmiddels uitgebroken economische crisis.

Er kan worden gesteld dat hier sprake is van een zeer progressief en voor die tijd uitermate modern gebouw. Hoewel de bouwtechniek in Nederland niet zover gevorderd was als elders in Europa had men het toch aangedurfd om met de eigen kennis en techniek een dergelijk gebouw in Rotterdam te realiseren. In de jaren na de oplevering werd het belang van het gebouw zeer zeker erkend, ook toen architecten die gerekend worden tot de stroming van de Nieuwe Zakelijkheid hoge gebouwen gingen ontwerpen.

Witteveen en Poot, die geen deel uitmaken van deze architectuurstroming, hebben met dit kantoorgebouw bewezen dat de tegenstelling die doorgaans wordt gemaakt tussen architecten die wel en niet behoren tot

de Nieuwe Zakelijkheid, niet zo scherp kan worden getrokken. Ook architecten die zich niet tot deze stroming voelden aangetrokken, waren in staat om met moderne technieken en constructiemethoden gebouwen te ontwerpen, die een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de architectuur en stedenbouw in de jaren 1920-'40.

Afb. 6. De bouw van de draagconstructie van het G.E.B.-gebouw, 1930 (foto: archief van het G.E.B., 1930).

bouwen dezelfde als van beide hoofdgebouwen. De constructieve eenheid wordt verkregen door de verschillende overlappings van zowel de administratie- met de magazijnvleugel als van de aanbouwen met de hoofdgebouwen. De constructie van de veertien bouwlagen van de administratiekantoren en de zes bouwlagen van de magazijnvleugel bestond uit een volledig betonskelet van balken, vloerplaten en kolommen. Dat er uiteindelijk is gekozen voor een constructie van beton heeft te maken met de aannemerskeuze. De Hollandse Beton Maatschappij werd als laagste inschrijver uitgekozen voor het vervaardigen van het skelet.

In november 1929 werd het plan weer omgewerkt waarbij werd afgezien van het later aanbrengen van nog vier verdiepingen. In plaats daarvan werd besloten om het gebouw direct met nog twee verdiepingen te verhogen en van de twee andere af te zien, omdat dat te kostbaar zou worden en omdat op den duur meer behoefte zou bestaan aan uitbreiding van de magazijnvleugel.

Van deze verandering werd gebruik gemaakt om de architectuur van het gebouw te herzien. De verticale en horizontale hoofdlijnen van de bouwmassa's werden doorgevoerd in de gevelbehandeling, zodat de lagere delen pregnanter horizontaal en het hoge gedeelte sterker verticaal werden geleed. In maart 1930 was men met de bouw al zover gevorderd dat het afbouwen van het kantoorgebouw kon worden opgedragen aan de Hollandse Beton Maatschappij, die ook het betonskelet voor haar rekening had genomen. Voor de muren en de kolombekleding werd gekozen voor gele Friese klinkmoppen omdat een gebouw van deze afmetingen snel zou 'versoberen', wanneer het zou worden uitgevoerd in gewone baksteen. Vooral op deze plek van Dijkzigt wilde men dat voorkomen. Verder zijn er in het ge-

Noten

- 1 P. Kalsbeek, *De bouwgeschiedenis van het kantoorgebouw van het Electriciteitsbedrijf te Rotterdam*, Groningen 1989 (Stageverslag Rijksuniversiteit Groningen, Instituut voor kunst- architectuurgeschiedenis en archeologie).
- 2 Brief van Van Dijk dd. 6 augustus 1927 (dossier Plaatselijke Werken 1926, nr. 734; 18).
- 3 'Construction de bâtiments gigantesque en béton armé', in: *La technique des travaux* (1927) nr. 5, p. 205-207.

Afb. 7. Het G.E.B.-gebouw te Rotterdam (foto: archief G.E.B., z.j.).

P. H. J. Cuypers' bemoeienis met de gebrandschilderde ramen van de O.L. Vrouwekerk te Dordrecht

M. E. Stades-Vischer

Inleiding

Bij de O.L. Vrouwekerk te Dordrecht waren tijdens de 17de en 18de eeuw de meeste venstertraceringen verdwenen en was het gebrandschilderde glas verwijderd.¹ Ongewijfeld was reeds in deze tijd de verwerking van steen een belangrijke oorzaak van verval, alhoewel ook een minderwaardige kwaliteit van de gebruikte steensoort een rol zou kunnen hebben gespeeld. Het was vermoedelijk het eenvoudigst en goedkoopst het gehele maaswerk en de montants uit de vensters te verwijderen. De montants werden vervangen door verticale, tot in de spitsboog omhooglopende, houten stijlen. De vensteromlijsting en daarmee de aanzetblokken van de tracering konden wel worden gehandhaafd. In 1825 werd in het O.L. Vrouwekoor het vermoedelijk als laatste overgebleven 17de-eeuwse gebrandschilderde glas verwijderd.²

Aan het einde van de 19de eeuw bevond de Grote Kerk zich in een dusdanige staat van verval dat restauratie dringend noodzakelijk werd. De restauratie werd in 1903 begonnen en zou uiteindelijk pas na veertig jaren voltooid zijn. De herstellingswerkzaamheden werden zeer degelijk aangepakt.³ Het werk stond onder leiding van de in restauratie ervaren architect Jos Th. J. Cuypers (zoon van Dr. P. H. J. Cuypers) en de architect van de stad Dordrecht, H. W. Veth. Afgezien van de nodige reparaties aan muren, steunberen, daken, goten etc., werd er ook grootscheeps vernieuwd. Een belangrijk onderdeel van het totale werk vormde de werkzaamheden aan de vensters en hun beglazing.

Alle vensters werden weer voorzien van natuurstenen traceringen en montants. Ook grote delen van de vensteromlijstingen en de onderdorpels moesten geheel worden vervangen.

Tevens werd uiteraard al het glas-in-lood vernieuwd. Tussen 1903 en 1905 werden de ramen van het koor gerestaureerd, vervolgens werd tot 1908 het O.L. Vrouwekoor afgewerkt. Alle vensters werden voorzien van gebrandschilderd glas. Tussen 1909 en 1915 kwamen de vensters van de kapellen van het koor aan de beurt. Dankzij schenkingen kregen ook drie kapellen gebrandschilderd glas, namelijk de Jeruzalemskapel, de Meerderevoortkapel en de St. Pancraskapel.⁴

De algemene werkzaamheden verliepen

steeds in overleg met de Rijkscommissie. Dit was een onafhankelijk adviesorgaan van de Minister van Binnenlandse Zaken. V. de Stuers, de voorzitter van deze commissie, en Dr. P. J. H. Cuypers, ondernamen jaarlijks een inspectiereis naar de Grote Kerk te Dordrecht.

Na goedkeuring van het gedane werk werd dan het advies aan de Minister van Binnenlandse Zaken gegeven voor de rijkssubsidie van het daaropvolgende jaar. Het advies was voor Dordrecht in het algemeen steeds positief, veelal met waardering voor de gang van zaken.

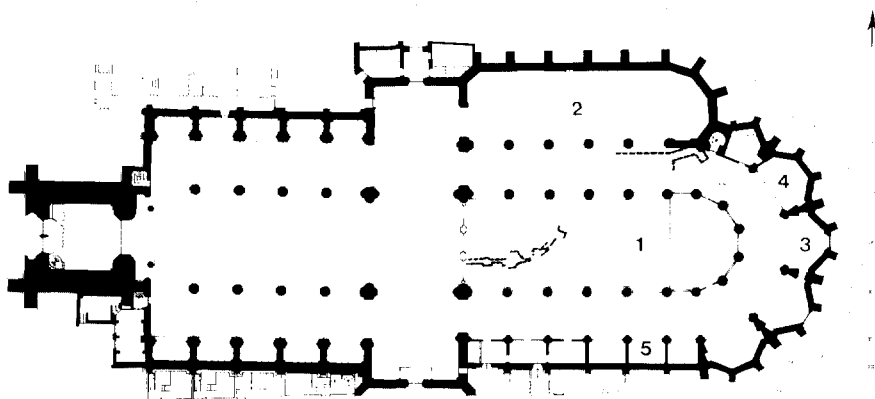
Tijdens de laatste restauratie van de O.L. Vrouwe- of Grote Kerk van Dordrecht (1983-1987) kon naast het bouwhistorisch onderzoek (zie noot 1) geen aandacht worden besteed aan het kunsthistorisch onderzoek van de gebrandschilderde ramen van de kerk. Uit enkele brieven bleek de nauwe betrokkenheid bij dit onderwerp van Dr. P. J. H. Cuypers, de voor de vroege Nederlandse monumentenzorg zo invloedrijke architect.

Er zal in dit artikel worden onderzocht in hoeverre zijn invloed bepalend is geweest voor de diverse stijlen van de gebrandschilderde ramen en de keuze van de onderwerpen. Met de beschrijving van de ramen, mede door onderlinge vergelijking en stijl-kritisch onderzoek, zal worden gepoogd nader inzicht te krijgen.

De ramen van het koor

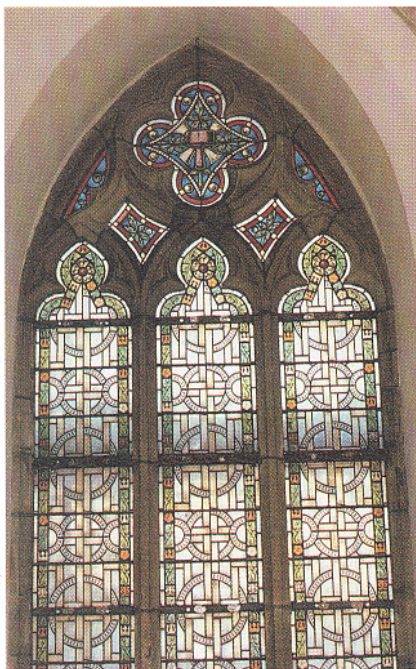
In de hoge glaspanelen van de koorramen zijn tussen de montants gevarieerde geometrisch-abstracte patronen toegepast, in heldere kleuren, waardoor het koor een zeer lichte indruk maakt. Donkerder gekleurde banden met fijn bladwerk accentueren de randen en omsluiten boven in de driepas een bloem of rozet. De stijl van de decoratie in gevarieerde rythmische patronen past bij de strenge ontwerppraktijk van het begin van deze eeuw, waarbij met modellen- en ornamentboeken werd gewerkt.⁵

Van een afstand zijn er bij de glazen van de vijftien koorvensters nauwelijks stijlverschillen waar te nemen. Bij nadere vergelijking zijn er toch verschillen te ontdekken, met name tussen het maaswerk in de venstertop. Daar zijn florale en plantmotieven toegepast. Niet overal, maar bij de meerderheid zijn tevens symbolen van beroepen van het bouwbedrijf aanwezig: timmerman, metselaar, smid, steen- of beeldhouwer, schilder, bouwmeester en glazenier. Soms is er tevens een verklarend tekstschild aangebracht.⁶ De waarmaken van het muntersberoep lijken buiten deze rij van beroepen te vallen. Maar zijn buidel, geld en kasboek niet van groot belang bij de financiering van een bouwwerk of een restauratie ervan? Passend bij een dergelijk programma zijn dan uiteraard ook de prachtige, maar inge-

Afb. 1. Plattegrond met aslijnen. Tek. architectenbureau De Vries, Dordrecht.

1. Koor. 2. O.L. Vrouwekoor. 3. Jeruzalemskapel. 4. Meerderevoortkapel. 5. St. Pancraskapel.

Afb. 2. Glas-in-lood ter ere van de steenhouwers, aan de noordzijde van het koor (asl. 14-15), 1904. (Foto auteur).

wikkelde monogrammen van de restauratie-architecten WHV en JTHJC en de data RENOVATUM ANNoDiMCMIII en AD MCMIV. Wie de ontwerpen heeft gemaakt voor het glas-in-lood van het koor kon niet worden achterhaald. Vermoedelijk zijn ze getekend op het architectenbureau van Cuypers junior en Veth.⁷ Wel blijkt uit rekeningen dat het glas-in-lood van 15 vensters voor f 4.154,41 is vervaardigd door het firma J. Sabelis & Co. te Haarlem.⁸

In 1904/1905 werd, ten aanzien van de eerste nieuw ingezette, gebrandschilderde ramen van het koor, enige kritiek geuit door de heren De Stuers en Cuypers senior:⁹ *Wij moeten evenwel nog vermelden dat de behandeling van het glas in lood in de vensters van het Hoog koor, waarvan zes vensters geheel gereed waren, ons aanleiding gaf den architecten te doen opmerken, dat de kleursamenstelling en de verdeeling van de met zwart beteekende glasschijven in de ouderwetsch-geometrische dessins, niet dien eenvoud en zulk een kleurgamma vertoonen als in de oude, middeleeuwsche Nederlandsche vensters worden aangetroffen. Het is niet te ontkennen, dat de indruk dezer vensters de moderne hand verraadt. Over de uitvoering en gedeeltelijke wijziging van de nog onderhanden negen vensters, die de middenpartij zullen vormen, worden nadere proeven door de architecten samengesteld, welke wij gaarne, te zijner tijd zullen beoordeelen vóór dat die in bewerking zullen worden gegeven.*

Bij nadere vergelijking van de vijftien ramen zijn stijlverschillen te ontdekken. Bij de vensterkoppen van negen ramen zijn zowel de bloem-/plantmotieven als de beroepen-

symbolen strak van opzet. Hoewel de bladen, de rozetten en de beroepensymbolen op zich fijn zijn uitgewerkt, zijn de vlakken tussen het maaswerk nogal abstract van aard.

De overige zes ramen zijn duidelijk anders van karakter. De planten zijn hier weelderiger en uitgevoerd in krullerig of dooreengestengeld blad- en rankenwerk.

Deze motieven van gestileerde, vlakdecoratief weergegeven natuurvormen behoren in stilistisch opzicht tot de Art Nouveau, d.w.z. de Nederlandse variant daarvan.

Met name in Amsterdam had zich deze vorm van Nieuwe Kunst onder invloed van de in 1881 gestichte Rijksmuseumsscholen ontwikkeld.¹⁰

Van de glazen aan de oostzijde van het koor kan, dankzij de brief, worden verondersteld dat deze het eerst, eind 1904, waren geplaatst. De 'middenpartij' moest, volgens de brief, nog worden uitgevoerd. Deze eerste nieuw ingezette ramen moeten De Stuers en Cuypers hebben ervaren als te 'modern'. Het zijn de ramen met de abstract-strakke vormgeving, maar in deze stijl zijn er negen en niet zes, zoals genoemd in de brief.

Vermoedelijk was de volgende serie van drie ramen reeds in bewerking. Bij de resterende zes brede ramen van de noord- en zuidzijde, de zogenaamde middenpartij, konden daarom vermoedelijk nog wel veranderingen of stijlwijzigingen worden aangebracht.

Hoewel er in het schrijven van De Stuers en Cuypers senior nogal stringent veranderingen en een voorbespreking worden geëist, kan uit de correspondentie en de jaarverslagen geen nadere informatie over de kwestie ontleend worden.

O.L. Vrouwekoor

Ook bij de ramen van het O.L. Vrouwekoor, gelegen aan de noordzijde van het koor, zijn bij nader inzien onderlinge stijlverschillen te ontdekken. De drie ramen in de absis hebben in de vensterkop, tussen het maaswerk, abstracte 'eenvoudige patronen'. Slechts het middelste raam vertoont bladwerk, maar wel zeer gestileerd. Hier en ook in de glasvlakken tussen de montants is veel wit glas verwerkt, waardoor hier, aan de noordoostzijde van de kerk, een heldere lichtinval ontstaat. De ramen aan de noordzijde geven een donkerder indruk. De hoge verticale panelen zijn weliswaar gelijk in stijl, maar de patronen zijn iets ingewikkelder en drukker. De vlakken tussen de traceringen zijn ten dele met donkerder kleuren glas gevuld en de motieven zijn realistischer: blad- en bloemwerk, slingerende ranken, weer de monogrammen WHV en JTHJC, verder steenhouwers- en timmermanswerktuigen, en, zoals in het koor, de data van de renovatie, 1907 en 1908.¹¹ De gestileerde natuurvormen in de vensterkoppen komen in stijl en motieven overeen met die van de laatste zes in het koor.

Hoewel er op het glaswerk geen vermelding te vinden is van de plaats van herkomst en van de datum waarop het gebrandschilderde glas is vervaardigd, kan men de discrepantie in stijl verklaren door atelierverschillen. De eerste opdracht, de drie ramen aan de oostzijde van het Mariakoor, werd volgens de rekeningen uitgevoerd door het atelier van F. Nicolas & Zonen te Roermond.¹² De overige vijf vensters aan de noordzijde van het O.L. Vrouwekoor werden geleverd door de eerder genoemde firma J. Sabelis & Co. te Haarlem.¹³

Niet bekend is de reden voor deze nieuwe

Afb. 3. Plantmotieven in een raam aan de zuidzijde van het koor (asl. 11-12), 1905 (foto GAD).

atelierkeuze, Nicolas i.p.v. Sabelis. Een plausibele verklaring is dat Cuypers senior nog steeds niet tevreden was met de laatste ramen in het koor. Hij onderhield nauwe contacten met de firma F. Nicolas en Zonen.¹⁴ En in Dordrecht kwam men vermoedelijk aan zijn wensen tegemoet door een, in zijn ogen, beter en vertrouwd atelier te kiezen. Dat men voor de laatste vijf ramen weer terugviel op de firma waarmee men al eerder in zee was gegaan, blijft raadselachtig. Een mogelijke verklaring is, dat de verschillen tussen de twee ateliers toch niet zo groot waren als verwacht, dat er in principe al ontwerpen bestonden of dat er eerdere afspraken waren gemaakt met Sabelis & Co.

Jeruzalemskapel

In 1907/1908 werd door de familie Stoop een schenking gedaan voor glas-in-loodramen.¹⁵ Op 30 oktober 1909 vond de overdracht plaats van de drie gebrandschilderde ramen in de Jeruzalemskapel.¹⁶ Dit is de kapel in de centrale as aan de oostzijde van de kerk. De ramen waren ontworpen door H. Veldhuis en vervaardigd door J. L. Schouten in zijn atelier 't Prinsenhof' te Delft.¹⁷ Op de drie ramen van de kapel bevinden zich drie voorstellingen: links de St. Elisabethsvloed van 1421, in het midden de Brand van Dordrecht in 1457 en rechts de zogenaamde Verrassing van Dordrecht in 1480.¹⁸

De opbouw van de voorstelling is bij de drie ramen hetzelfde. De onderste venstervakken bevatten de schildering van grote rechthoekige borden: links en rechts de namen van de schenkers, leden van de familie Stoop, en in het middelste raam het wapen van de Stoops. In het middelste raam bevinden zich ook de datum 1909 en de namen van de ontwerper en van de uitvoerder van het gebrandschilderde glas-in-lood. Boven de met sierrand omlijst schilden bevinden zich tekstbanden waarop de titels van de onderwerpen. Nagenoeg de gehele hoogte van de vensters, d.w.z. zeven vakken hoog,

wordt ingenomen door de voorstellingen zelf. Grote figuren op de voorgrond vormen een repoussoir ten opzichte van tot op grote diepte doorlopende vergezichten. Op het linker raam is dit een wijds ondergelopen landschap en op het middelste de brandende kerk en de stad; het zuidelijke venster toont een stadsgezicht met in de verte een rivierlandschap. In de vensterkoppen bevinden zich wolken zonnestrallen, respectievelijk maan en sterren en engelen die spreukbanden vasthouden waarop de data van de gebeurtenissen. De ramen zijn tot in detail uitgewerkt, zowel de figuren, het stadsgezicht als de landschappen. De afzonderlijke glaspanelen zijn ingedeeld in zestien vierkante ruitjes, waarbij geen rekening werd gehouden met de doorlopende gebrandschilderde voorstelling. Zonder afbreuk te doen aan de voortreffelijke composities, kan worden gesteld dat de stijl waarin Veldhuis/Schouten werkten historiserend-eclectisch is. De voorstellingen zijn gemaakt in de trant van 16de/17de-eeuwse glasschilderingen.

Bij de algemene restauratie-werkzaamheden waren in de loop der jaren geen wan-klanken gevallen, althans niet in de correspondentie of in de jaarverslagen. De gebrandschilderde ramen waren echter blijkbaar een onderwerp dat Cuypers senior zeer na aan het hart lag. Nadat hij in 1911, nota bene twee jaar na plaatsing van de ramen, het nieuwe werk had gezien, wond hij zich nog meer op dan in 1904:¹⁹

Allereerst valt hierop aan te merken, dat deze voorstellingen ter plaatse absoluut niet passen, — immers zij hebben hoegenaamd geene betrekking op — of staan op geenerlei wijze in verband met — de geschiedenis van het gebouw of de kerk zelve. —

De schuld van een en ander is allerminst te wijten aan de edele schenkers, die de inbeelddbrenging van de bovengenoemde geschiedk. feiten volstrekt niet als voorwaarde had verbonden aan hunne schenking; beter toch dan nu zouden zij voldaan zijn indien de Commissie, die in casu beslissend is opgetreden, inderdaad-passende onderwer-

pen voor deze glasschildering gekozen hadde. —

Erger nog is de wijze van uitvoering, die volkomen in strijd is met de eischen die aan gebrandschilderd glas moeten gesteld worden. De Vensters zijn n.l. geheel behandeld als 'schilderijen'. — In alle drie zijn geheele gedeelten totaal zwart, zoodat zij daar niet het minste licht doorlaten — ergo een effect maken geheel in tegenstelling met dat hetwelk voor de kerk gewenscht ware, weshalve het ten zeerste te betreuren is dat in deze gehandeld is zonder voorkennis en goedkeuring der Regeering.

In antwoord op de verwijten ging het bestuur van de Commissie tot Restauratie zeer uitgebreid in op de kritiek. Op de dubbele aanklacht, van te weinig bemoeienis van de Commissie en het in gebreke blijven van het overleg met de Regering was het antwoord uitgesproken zelfverzekerd:²⁰

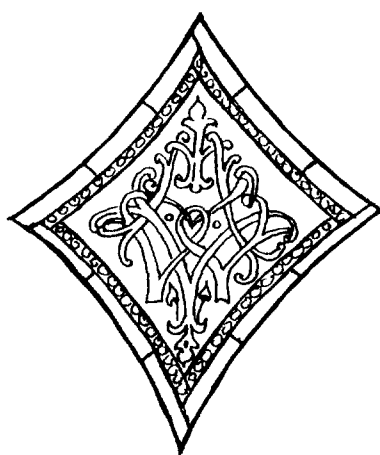
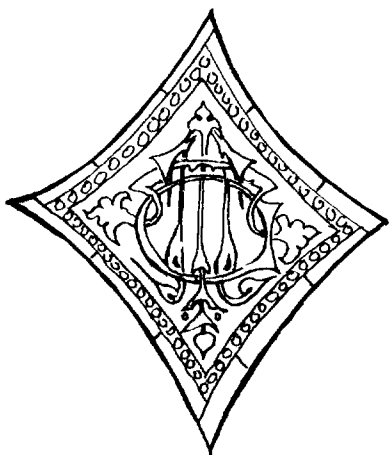
De vensters zijn aan het Kerkbestuur ten geschenke gegeven en dit bestuur heeft dit geschenk aanvaard. Voor de plaatsing ervan is aan ons geene toestemming gevraagd en wij hebben daartoe uitteraard ook geene toestemming gegeven... Dit neemt niet weg, dat een der schenkers (lid van ons bestuur) de plannen in onze vergadering ter sprake bracht, waarvan wij dus op de hoogte waren, terwijl Mr. S. van Gijn, die tot April 1911 deel van ons bestuur uitmaakte, zijne medewerking verleende bij het vaststellen der door Dr. Cuypers gewraakte voorstellingen.

... de vergadering, waar de plannen van het aanbrengen der vensters ter sprake kwamen, is bijgewoond door den Regeeringsafgevaardigde Mr. Patijn, buiten wiens medeweten niets is geschied, en die herhaaldelijk blijk heeft gegeven van zijn groote ingenomenheid met de uitvoering der vensters.

De Commissie, bij monde van voorzitter Mr. J. C. Overvoorde, was ook zeer verbaasd dat Cuypers zijn bezwaren pas eind 1911 kenbaar maakte, terwijl hij de nieuwe gebrandschilderde ramen op zijn inspectiereizen van 1909 en 1910 reeds moet hebben gezien.

Over de keuze van de onderwerpen zegt Overvoorde terecht dat twee van de drie voorstellingen in nauw verband staan met de geschiedenis van de Grote Kerk. Namelijk dat de kerk door de St. Elisabethsvloed een groot deel van haar inkomsten (van landerijen) verloor en dat dit feit van grote invloed was op de bouwgeschiedenis van de kerk. Dat de brand van 1457 voor de kerk een ramp betekende, is volgens Overvoorde van 'nog overwegener belang'. Wat echter het derde onderwerp betreft, namelijk de overrompeling van de stad in 1480, geeft hij ruiterlijk toe dat dit thema op zich weinig te maken heeft met de kerk zelf. Toch zijn de argumenten voor de keuze van een dergelijk historisch onderwerp wel interessant:

Hiermede komen wij tot een ander punt, n.l. of historische herinneringen, die niet in di-

Afb. 4. De monogrammen van de restauratie-architecten J. Th. J. Cuypers en W. H. Veth in een raam aan de zuidzijde van het koor (asl. 12-13). Schets auteur.

rect verband met de kerk staan, het onderwerp mogen uitmaken van vensterschildering. Rééds in de tijden vóór de Hervorming werden in- of aan enige kerken inschriften geplaatst, die wel tot de geschiedenis der plaats in het algemeen, doch niet tot die der kerk in het bijzonder in betrekking staan. Zoo o.a. het opschrift in den toren te Dordrecht betreffende de overwinning op de Lek in 1489 (Balen bl. 801). Na de Hervorming bestaan verschillende onderwerpen zonder direct verband met de kerk, voor de vensters.

Dan noemt Overvoorde een groot aantal voorbeelden van het algemeen voorkomen van historische taferelen en wapens op gebrandschilderde ramen in kerken van na de Hervorming, zoals o.a. in Gouda, Amsterdam, Hoorn, Zoeterwoude, Rotterdam. Hiertoe was alle aanleiding, daar in de Hervormde kerken alles werd geweerd, wat aan den ouden godsdienstvorm herinnerde. Bijbelsche voorstellingen vonden geene sympathie. Het is zeker wel merkwaardig, dat naast de talloze schilderijen met aan het Oude- of Nieuwe Testament ontleende onderwerpen ons geene of nagenoeg geene vensters met dergelijke onderwerpen zijn bewaard. . . . Als gevolg hiervan blijft de aan de geschiedenis ontleende voorstelling op den voorgrond treden, waarbij men zich kan beroepen op de voorbeelden van de beste Hollandsche kunstenaars uit de 16e en 17e eeuw. In hoever dergelijke vensters bij de Katholieken misplaatst zouden zijn, kan hier buiten bespreking blijven. Voor de kerkgebouwen der Hervormden zijn die overeenkomstig het gebruik en bestaat hier tegen geen ernstig bezwaar.

Ten aanzien van de grieven van Cuypers senior, dat de wijze van uitvoering volkomen in strijd is met de eisen die aan gebrandschilderd glas moeten worden gesteld, verwijst Overvoorde naar de nota van J. L. Schouten. Deze nota is als bijlage bij diens brief van 26 februari 1912 gevoegd. Omdat de techniek en daarmee ook in belangrijke mate de stijl ter discussie staat, volgen hierna een aantal citaten uit de nota van Schouten:²¹

De vensters zijn als schilderijen behandeld Sommige gedeelten zijn totaal zwart

Deze eerste opmerking van Dr. Cuypers mag ons in verband met de glazen in de Jeruzalemmekapel niet als een verwijt worden aangemerkt.

Van 'zwart' kan nooit sprake zijn, daar wij nimmer zwart toepassen: hoogstens kan sprake zijn van een diepen toon, noodig bij tegenstelling in een lichteffect.

Zwart verkrijgt men door eene vlakke tint: in Dordrecht is steeds toegepast de manier van greinen – de verf in korrel op het glas brengen om de lichtstralen gelegenheid te laten tusschen de verfkorrels door te schijnen.

Verderop in de nota schrijft Schouten in verband met het omstreken 'zwart':

De paarsch-bruine grisaille – de grisaille seizième, zooals deze in den handel heet – geeft als bij 'De groote Brand', die groote tegenstellingen vraagt, hoogstens een diepen toon.

Schouten behandelt uitvoerig de geschiedenis van de glasschilderkunst en de daarmee verbonden ontwikkeling van de techniek:

Het begrip, het karakter van schilderachtig in tegenstelling met het meer mozaïekachtig karakter der 12e en 13e eeuwse glasschilderkunst is reeds van toepassing op de kerkglazen der 14e eeuw, toen men zich reeds aanpaste aan de natuur, toen een rijper modelé der figuren, eene toepassing van licht en schaduw in ornament en draperie, de primitieve opvatting der beide vorige eeuwen had vervangen.

Van groot belang bijvoorbeeld waren de ontdekking van het zilvergeel, de steeds grotere toepassing der verres doublés, de vinding der gietvormen en loodwals voor het lood en de diamant voor den glassnijder.²²

Verder constateert Schouten dat deze kunstvorm tot grote bloei is gekomen door de 'volmaking der techniek', met haar hoogtepunt bij de zestiende-eeuwse ramen van Dirk en Wouter Crabeth in de St. Janskerk te Gouda, 'het schoonste wat wij van onze vroegere glasschilderkunst in ons land bezitten'.²³ 'Tafreelen' en het landschap zouden dan ook een steeds grotere rol gaan spelen in de glasschilderkunst. Het verval begon pas in het begin van de 17de eeuw, met een toepassing van de emailverf²⁴ en de schildering op rechthoekige ruiten. Ter rechtvaardiging van de keuze van onderwerpen en techniek schrijft hij verder:

De edele schenkers der glazen wenschten tafreelen uit de geschiedenis van Dordrecht. . . . Het ligt dus voor de hand, dat wij ons bij dezen wensch inspireerden op een tijdvak van onze glasschilderkunst, dat zich daartoe zoo bij uitstek leent en waartoe wij ons slechts naar Gouda hadden te richten om het karakter van eene dergelijke opvatting voor ons te hebben. . . .

En kan Dr. Cuypers nu niet begrijpen, dat de wijze van uitbeelden van deze monumentale historische gebeurtenissen 'als in Gouda' meer strookt met de opvatting van ons Protestanten dan eene uitbeelding in compartimenten tegen mozaïk-fonds, zooals in de 12e en 13e eeuw, of ander rijke architectonische vormen en gedamasceerde achtergronden, zooals in de 14e en 15e eeuw nog gebruikelijk was?

Schoutens mening is dat bij protestantse kerken 'met hun toonige grijze muren en grijzen zandsteen' glazen passen met kleuren als paars-bruine grisaille en veel goud. 'Achtergronden van diepgekleurde glasoorten' behoren volgens hem meer in Rooms-katholieke kerken, waar de muren veelal polychroom zijn afgewerkt. Schouten

Afb. 5. Een van de drie ramen uit het atelier van F. Nicolas & Zonen in de absis van het O.L. Vrouwekoor (asl. 14-14.1), 1907-1908. (Foto auteur).

besluit zijn brief met de volgende bespiegelingen:

Wanneer twee artisten elk een glas maken, zal bij den een het schilderachtige, bij den ander het decoratieve karakter meer op den voorgrond komen.

De een verkiest verre de mooie warme grisaille met goud als hoofdtoon boven een diep paarsch gekleurd glas, dat voor den ander machtiger is.

De een heeft voorliefde voor eene vroege, de andere voor eene latere bloeiperiode der glasschilderkunst.

Het is alles een zaak van opvatting en hangt innig saam met persoon, plaats en doel.

Verskil daaromtrent mag toch nimmer als een fout worden aangemerkt.

In reactie op Schoutens nota volgt dan wederom een boze brief van Cuypers senior:²⁵ Wat ik bedoelde is duidelijk, nl. dat in die ramen en vooral in dat gewijd aan den brand van 1457 gedeelten voorkomen, die buitengewoon donker zijn, hetgeen aannemelijk is voor olieverf-schilderijen, doch in strijd is met het karakter van glasschilderingen, waarvan het effect moet berusten op hare doorschijnendheid.

Ook het diepe vergezicht in het glas gewijd aan de overstroming van 1421 is niet in overeenstemming met den decoratieven aard van een glasschildering.

Het valt niet tegen te spreken, dat de bedoelde glazen geheel en al vloeken met de

Afb. 6. Stads- en vergezicht op het raam 'De verrassing van Dordrecht in 1480' in de Jeruzalemskapel. Het raam werd in 1909 ontworpen door H. Veldhuis en uitgevoerd door J. L. Schouten van het atelier 't Prinsenhof te Delft. (Foto GAD).

architectuur der kerk en dat men in de XVden eeuw nooit dergelijke glazen zou hebben aangebracht. Daarom is er volslagen disharmonie tusschen de glazen en het Monument hetwelk zij behooren te versieren en te voltooien.

Hoewel ook Cuypers senior de Goudse glazen weet te waarderen wijst hij op het feit dat deze meesterwerken een eeuw later dan de architectuur van de Dordtse kerk zijn vervaardigd. Ook weet hij de argumenten van Schouten voor de keuze van historische onderwerpen absoluut niet te waarderen:

Te dien aanzien merk in op, dat hier het aanvoeren van een Protestantsche opvatting kan leiden tot het verwerpen van sommige voorstellingen, welke (soms ten onrechte) als specifiek Katholiek te beschouwen zijn, maar een protestantsche opvatting (daargelaten dat dit een uiterst nevelachtig begrip is) heeft niets te maken met de vraag in welken stijl de architectuur, de kleurenharmonie, en de vormen behouden behandeld te worden in een monument, hetwelk uit de XV. eeuw dagteekent en dus uit een periode waarin die zoogenaamde Protestantsche opvattingen nog niet konden bestaan.

Het zonderlingst is wel, dat de Heer Schouten beweert, dat de wijze van uitbeelden te Gouda met die Protestantsche opvatting strookt; immers de meeste en voornaamste Goudsche glazen zijn ontstaan toen Gouda nog Katholiek was, bij name de glazen der gebroeders Crabeth. . . . Even onjuist is de

bewering der restauratie-commissie, dat na de Hervorming bijbelsche voorstellingen geen sympathie vonden en er nagenoeg geen vensters met dergelijke onderwerpen bewaard zijn. . . .

En natuurlijk zou Cuypers zelf zich nooit bezondigen aan het negeren van stijlregels, voor hem zou het inderdaad 'ongepast' zijn om in een monument van de 15de eeuw glazen aan te brengen in 12de-13de-eeuwse stijl. Over Schoutens opmerking dat alles afhankelijk is van smaak, personen, plaats en doel, wordt Cuypers heel fel:

Hier veroorloof ik mij een ander beginsel te volgen. Wat de Heer Schouten zegt mag beaamd worden, waar het geldt glas in een fonkelnieuw gebouw – alhoewel ook hier zekere reserves te maken zijn. Doch waar het geldt de decoratie van een waardevol monument uit vroeger eeuwen, is de willekeur van den glasbrander door het Monument zelf aan banden gelegd. Hier behoort hij zich aan te sluiten bij den stijl van het Monument en zijn fantasie in te perken ten einde harmonie te verkrijgen tusschen het gebouw en de glazen.

Even dwaas als het zou zijn glazen in den stijl der 13e eeuw te maken voor een kerk der 16, 17 of 18.e. even verkeerd is het glazen in den stijl der 19.e. te brengen in een Monument der XV.e. Dat de Heer Schouten dit niet gevoelt is te betreuren, . . .

De brief spreekt voor zich, met hier en daar enige snieren en met als kernargument de opvatting dat het glas qua stijl moet passen bij het monument. Dat wil zeggen het moet overeenkomen met de stijl van de plaatselijk aanwezige historische architectuur.

Zeer waarschijnlijk met bewuste bijbedoelingen beëindigt Pierre Cuypers zijn tweede brief met de volgende vermaningen:

Zal de Groote Kerk te Dordrecht behandeld worden zooals het behoort d.i. inachtneming van den stijl en van het karakter van het Monument, dan behoort ook de aandacht geschonken te worden aan den Stijl en het karakter der gebrande glazen, welke men erin plaatst. De religie heeft hierbij niets te maken, want het is zeer wel mogelijk aan den verstandigen regel zooeven genoemd te voldoen, zonder iets aantebrenge dat in strijd zou zijn met de leerstellingen der hervormingen.

Het komt mij voor, dat het de taak der restauratie commissie is, aan het bovenstaande haar volle aandacht te schenken.

Nadien is er uit de correspondentie, cq. jaarverslagen niets meer ten aanzien van dit hete hangwijzer te achterhalen. De hele zaak werd gelaten voor wat het was.

De voorgeschiedenis in acht nemende zal het ons dan ook niet verbazen dat er bij de volgende in 1912 geplaatste gebrandschilderde ramen, een totaal andere stijl werd toegepast.

Meerdervoortkapel

In 1910 waren de restauratie-werkzaamheden aan de Meerdervoortkapel, de koorkapel gelegen aan de noordzijde van de Jeruzalemskapel, beëindigd. Aanvankelijk was er glas-in-lood met gewoon kathedraalglas ingezet.²⁶ In de jaarverslagen over 1912 of 1913 wordt met geen woord gerept over gebrandschilderde ramen in de Meerdervoortkapel. Toch bevinden zich daar gebrandschilderde ramen die zijn gedateerd met 1912 en die gesigeneerd zijn. Ook deze glazen werden ontworpen door H. Veldhuis en uitgevoerd door J. L. Schouten, 't Prinsenhof te Delft.

De centrale thema's van deze glazen worden gevormd door de Geboorte van Christus, de Kruisafname en de Verrijzenis van Christus, naar Nijman genoemd 'het levensraam, het raam van de dood en het opstandingsraam'. De ramen zijn iconografisch uitgewerkt met passende beeldsymboliek en tekstverwijzingen.²⁷ De voorstellingen van de hoofdmotieven nemen zes venstervakken in beslag. De aanverwante onderwerpen beslaan soms maar één vensterpaneel. De talrijke taferelen zijn in intensieve primaire kleuren uitgebeeld, maar zijn vlak en tonen geen dieptewerking. De glas-in-loodvlakjes zijn onregelmatig van vorm en aangepast aan de tekening van de voorstelling. De detaillering is zorgvuldig uitgewerkt en een nadere beschouwing van de afzonderlijke glaspanelen is zeer de moeite waard. Veldhuis heeft gewerkt in verschillende stijlen.²⁸ Dit komt heel duidelijk tot uiting bij zijn werk in de diverse kapellen van de Grote Kerk. Interessant is dat hij hier binnen een tijdsbestek van drie jaar, overschakelde van

Afb. 7. De stadsbrand van 1457, het middelste raam in de Jeruzalemskapel. 1909, ontworpen door H. Veldhuis, uitgevoerd door J. L. Schouten. (Foto GAD).

een schilderachtige zestiende-eeuwse stijl in de Jeruzalemskapel naar een zogenaamd middeleeuws idioom in de Meerdervoortkapel. De middeleeuwse stijl die Veldhuis heeft toegepast houdt echter tevens een stilering in, dank zij de invoering van geometrische vormen en abstracten elementen in de achtergrond. Deze abstractie doet eigentijds aan en viel ook in de smaak van Jos. Cuypers, die geporteerd was van 'modern' werk, zoals dat van Toorop, Thorn Prikker en anderen.²⁹ Met zijn uitbeelding van religieuze taferelen en zijn abstraherende stijl sluit Veldhuis aan bij het werk en de gedachtenwereld van de symbolisten van deze tijd.³⁰

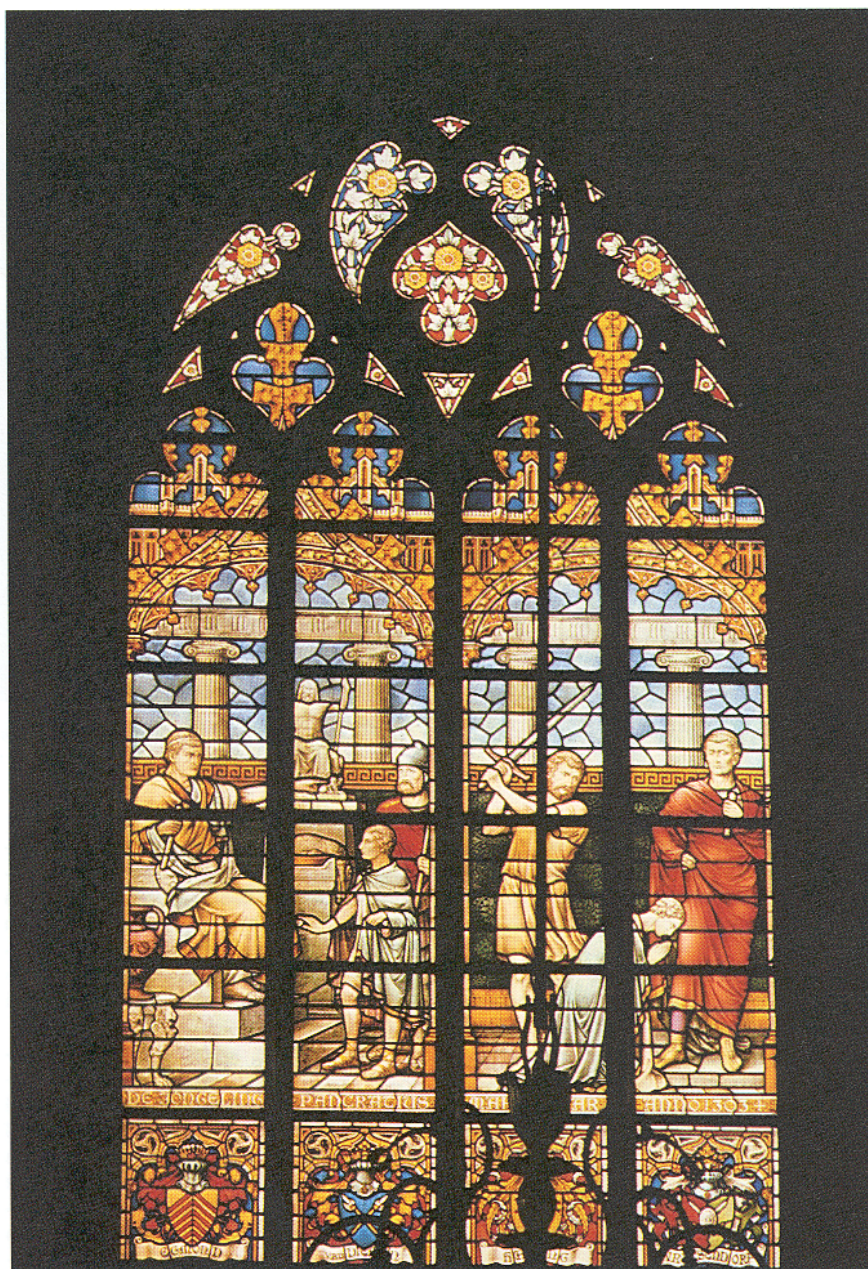
Of Dr. P. J. H. Cuypers deze toch nieuwerwetse glaskunst heeft kunnen waarderen moet worden betwijfeld. Hij zal ook in 1912/1913 nog niet tevreden zijn geweest. Zeer waarschijnlijk is het raam in de St. Pancraskapel het resultaat van zijn aanhoudende kritiek.

St. Pancraskapel

De St. Pancraskapel is de één na laatste kapel van de zuiderzijbeuk van het koor. Zij werd in 1474 gesticht³¹ en was via de geslachten Egmont, Van Diemen en Hallincq door vererving overgegaan naar de familie Vriesendorp. De voltooiing in 1914 van de restauratie vormde voor de familie Vriesendorp vermoedelijk de aanleiding voor de schenking van een nieuw gebrandschilderd raam. Op 29 mei 1915 werd het raam onthuld.³²

Het onderwerp, de confrontatie van de H. Pancratius met de Romeinse keizer, wordt voorgesteld in twee scènes. In de scène links wordt hij voorgesteld als jongeling en rechts als martelaar.³³ De beide taferelen spelen zich af binnen een klassieke architectuur. Merkwaardig en in contrast met deze antieke inscenering is de middeleeuwse omlijsting van het geheel. Het is een architectonisch kader van laatgotische tudorbogen aan de bovenzijde, het geheel versierd met toten, hogels en pinakels. Aan de onderzijde bevinden zich driepasnissen, waarin de wapens en namen van de hiervoor genoemde geslachten. De architectuur wordt, links en rechts in de onderste raamvakken, afgesloten met twee gotische rondboognissen. Er tussenin bevinden zich de wapens van de steden Unna³⁴ en Dordrecht met daaronder een tekstbord. In de vensterkop zijn de glasvlakken tussen het maaswerk gevuld met florale motieven. De stijl van deze motieven doet denken aan die van de stijl van het werk in het O.L. Vrouwekoor.

De uitbeelding van St. Pancratius en de architectuurschildering zijn echter opvallend anders van karakter dan de voorstellingen op de ramen in de Jeruzalems- en de Meerdervoortkapel. Het is dan ook niet verwonderlijk dat dit gebrandschilderde raam is ontworpen door een ander, namelijk door

Afb. 8. Het raam in de St. Pancraskapel, 1914, ontworpen door Dr. P. J. H. Cuypers, uitgevoerd in het atelier van J. L. Schouten. Twee scènes uit het leven van de martelaar. (Foto GAD).

P. J. H. Cuypers zelf, alhoewel de uitvoering weer berustte bij J. L. Schouten ('t Prinsenhof te Delft). De architectuurschildering is inderdaad, maar ook naar Dr. Cuypers' eigen woorden, passend 'bij den stijl van het Monument', d.w.z. in laatgotische stijl. Hij heeft daarmee 'zijn fantasie ingeperkt ... ten einde harmonie te verkrijgen tusschen het gebouw en de glazen'.³⁵ Enigszins in tegenstrijd met zijn eigen uitspraken is dat er in verband met het verhaal antieke elementen zijn ingevoerd en dat de scènes zijn weergegeven in een picturale stijl. Ook speelt ruimtelijke illusie een rol. Het geheel is eclectisch-historiserend van stijl en kenmerkend voor de negentiende-eeuwse – rond 1910 reeds conventionele – glasschilderkunst.

Samenvatting en conclusies

Met de beschrijving van de gebrandschilderde ramen van de Grote Kerk te Dordrecht uit de beginperiode van onze eeuw, en wel met name de ramen in het koor, in het O.L. Vrouwekoor en in de drie koorkapellen, is gepoogd nader in te gaan op een onderwerp waaraan bij het bouwhistorisch onderzoek tijdens de restauratie van 1983-1987 geen aandacht kon worden besteed.

Door de bestudering van de schaarse geschreven bronnen, zoals rekeningen, jaarverslagen en correspondentie, en door stijl-kritisch onderzoek kon inzicht worden gekregen in de stijl van de gebrandschilderde

ramen en de toenmalige keuzes van de onderwerpen.

Bij de ramen in het koor (1903-1904) en het O.L. Vrouwekoor (1907-1908) zijn wijzigingen van ontwerp en opzet te bespeuren, waaruit de invloed van de 'hoge heren' V. de Stuers en vooral Dr. P. J. H. Cuypers op de gang van zaken blijkt. De ironie van het lot wil dat de laatste zes ramen in het koor door de Art-nouveau-vormgeving 'moderner' en eigentijdser zijn geworden en dat ze nog verder verwijderd zijn van het 'oud, middeleeuwsche' ideaal, zoals vooral Cuypers senior dat voorstond.

In verband met Cuypers kritiek op de ramen in de Jeruzalemskapel (1909) gaf Schouten een exposé over de ontwikkeling van techniek en stijl van de glasschilderkunst. De stijl van het gebrandschilderde glas in de Jeruzalemskapel was geïnspireerd op de 16de-eeuwse glazen van de Goudse St. Janskerk. Hij concludeerde dat deze stijl en de techniek van uitvoering zeer verantwoorde keuzes waren en dat het bovendien een misvatting van Cuypers senior was dat men in de mozaïek-trant van de 12de en 13de eeuw had moeten werken. Schouten was onomwonden van mening dat techniek en stijl keuzes zijn, die afhankelijk zijn van personen, smaak, plaats en doel.

Uit de brieven van Cuypers senior, van Overvoorde en uit de nota van Schouten blijkt een niet te overbruggen meningsverschil over keuze van de stijl. De rationeel benaderde problemen van techniek en stijl werden op een emotionele wijze uitgevochten. Ook bij de argumentatie over de keuze van onderwerpen en stijl bij een Protestantse of een Katholieke kerk is een sfeer van spanning en onuitgesproken contro-

Afb. 9. Symboliek uit het scheppingsverhaal: zon, licht en aarde; Adam en Eva in het paradijs; een scène uit Genesis 3.19 '... in het zweet uws aanschijns zult gij brood eten', geïllustreerd door de panelen 'jeugd' en 'ouderdom'. Panelen van het zogenaamde 'Levensraam', Meerderevoortkapel, 1912, ontworpen door H. Veldhuis en uitgevoerd door H. L. Schouten. (Foto auteur).

Afb. 10. Detail van het raam in de St. Pancraskapel, 1914, ontworpen door Dr. P. J. H. Cuypers, uitgevoerd in het atelier van J. L. Schouten. Een gotische nis, tekstbord en het wapen van de stad Unna. (Foto auteur).

verse voelbaar. Van de zijde van de Commissie en van Schouten was men, ten aanzien van de Jeruzalemskapel, niet van plan zich te laten terroriseren door een man wiens naam als bouwkundige sterk verbonden was met de emancipatie van het Katholicisme en de neogotiek aan het einde van de vorige eeuw.³⁶

Bij de advisering omtrent de gebrandschilderde ramen moet ook Jos. Cuypers, als architect van de restauratie een zekere rol hebben gespeeld. Cuypers junior had nogal ambivalente opvattingen ten opzichte van gebrandschilderd glas. Aan de ene kant vond hij het legitiem 'dat de beste glasschilderwerkplaatsen zich steeds er op hebben toegelegd om de methoden van oude perioden zoo getrouw mogelijk te volgen'.³⁷ Hij zal dan ook geen bezwaren tegen de glazen in de Jeruzalemskapel hebben gehad.

Aan de andere kant was Jos. Cuypers ook een groot voorstander van de middeleeuwse trant.³⁸ Het lijkt zeer wel mogelijk dat zijn advies ook meetelde bij de besluitvorming bij de ramen van de Meerderevoortkapel (1912). Stilzwijgend kwam men hiermee tevens tegemoet aan de eisen van Dr. P. J. H. Cuypers. Het religieuze element is hier ingevoerd, passend bij de geloofsbelevens binnen een Protestantse kerk. Er werd gekozen voor de zogenaamd middeleeuwse stijl die in vormgeving en kleuren beter zou passen bij de bestaande laat-gotische architectuur. Geometrisch-abstracte elementen verraden echter het eigentijdse karakter, waardoor het werk van Veldhuis past bij de toen heersende symbolistische stijltendenzen. Bij deze keuze van een meer moderne vormgeving is de invloed van Cuypers junior

te bespeuren. Veldhuis wordt weliswaar in Jos. Cuypers artikelen niet genoemd, maar de karakterisering 'de moderne idealistische glasschilder wil gaarne nog verder gaan dan de middeleeuwers'³⁹, moet ook op Veldhuis slaan.

Curieus is de verandering in stijl bij het raam van de St. Pancraskapel (1915). Geen archiefbronnen geven opheldering over de gang van zaken. Maar dit glas is letterlijk en figuurlijk de uitkomst van de bemoeienis van Dr. P. H. J. Cuypers met het glas-in-lood van de Grote Kerk. Het werd door hemzelf ontworpen. Hoewel dit het laatste venster was uit de serie van de eerste restauratieperioden doet de historiserende stijl juist zeer ouderwets aan en herkennen wij daarin de 19de-eeuwse, eclectische componenten.

De ramen in Dordrecht gaven aanleiding tot grote onenigheid tussen Dr. P. J. H. Cuypers en de Commissie voor de Restauratie (Mr. J. C. Overvoorde, voorzitter; J. L. Schouten, deskundige van het glasatelier). Interessant is dat de door hen uitgesproken, tegenstrijdige meningen en de daaropvolgende keuzes en/of acties in een notepad de problematiek van de Nederlandse glasschilderkunst in de periode rond 1910 weergeven. In een felle discussie werden diverse aspecten belicht zoals de keuze van onderwerpen en er werd ingegaan op de techniek van de glasschilderkunst. In het kort werd de geschiedenis van de glasschilderkunst samengevat. Hoewel de redetwist zich toespitste op de te volgen stijl, namelijk middeleeuws, 16de/17de-eeuws of modern, laten de resultaten uiteindelijk ook zien dat het de confrontatie was van een oudere en een jon-

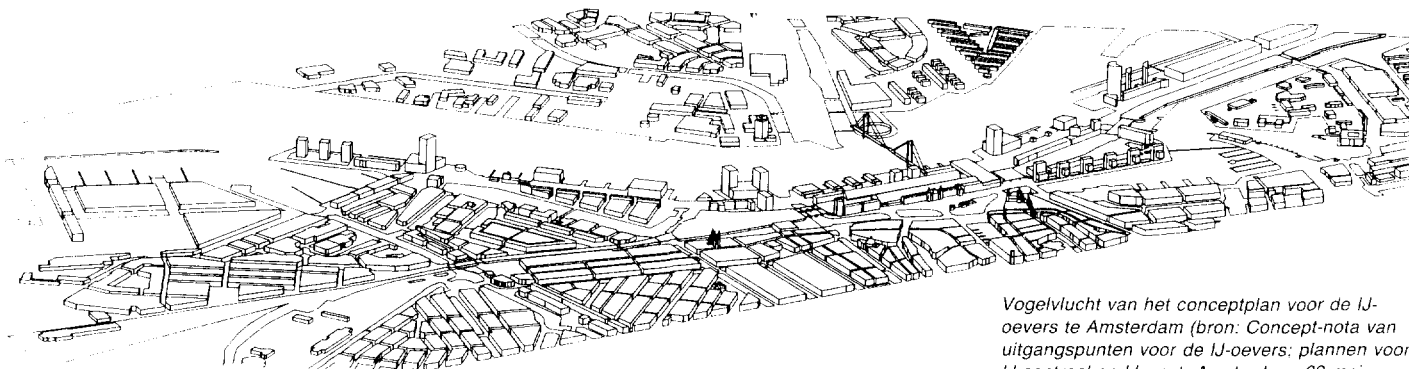
gere generatie, en dat het thema's waren waar de partijen het nooit over eens hadden kunnen worden, omdat het in laatste instantie toch een kwestie van persoonlijke smaak en voorkeur was.

Noten

- 1 Stades-Vischer, M. E., *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht, Architectuurhistorisch onderzoek en documentatie naar aanleiding van de restauratie 1983-1987*, Zeist, 1988, 17, en noot 104. Rapport aanwezig in de bibliotheek van de RDMZ en de Gemeentelijke Archiefdienst Dordrecht, de publicatie is in voorbereiding bij de T.U. Delft.
- 2 Dalen, J. L., *De Grote Kerk te Dordrecht*, Dordrecht, 1927, 69.
- 3 Stades-Vischer, o.c., 18-20.
- 4 De gebrandschilderde ramen uit latere perioden blijven in dit artikel onbesproken. Het gaat om twee vensters:
 1. Het Johannieterraam in de St. Janskerk uit 1931. De ontwerper is H. Veldhuis en de uitvoering is gedaan door J. Schouten te Delft. Het raam komt in stijl overeen met dat in de Meerderevoortkapel en is een geschenk van Mevrouw J. Overvoorde ter herinnering aan haar echtgenoot. Mr. J. C. Overvoorde, op 9 maart 1930 te Wassenaar overleden, heeft, als voorzitter van de Commissie tot Restauratie, veel betekend voor de Grote Kerk. Lit.: Nijman, W., *Gebrandschilderde ramen in de Grote Kerk van Dordrecht*, Dordrecht, z.j. (1981), 15-20. Hoogveld, C. (hoofddred.), *Glas-in-lood in Nederland, 1817-1968*, 's-Gravenhage, z.j. (1989), 347.
 2. Het Krafft-raam in het zuidtransept is, eveneens in traditionele stijl, ontworpen en vervaardigd door J. D. Dijkstra uit Groningen. Het is bekostigd uit een legaat van P. G. Krafft (overleden 1949). Uit de correspondentie blijkt dat er jarenlang is gedebatteerd over dit zogenaamde 'bevrijdingsraam'. Op 9 september 1954 vond de onthulling plaats. Lit.: Nijman, o.c., 6-14. Dijkstra, J. D., *Korte beschrijving van het zuidtranseptraam in de Grote Kerk te Dordrecht*, z.p., z.j. Corr./kranteknipsels: GAD, arch. de Vries, ds. M2; RDMZ, oud-archief p.d. 488.
- 5 Groot, H. H. en J. M. de, *Driehoeken bij het ontwerpen van ornament voor zelfstudie en scholen*, Amsterdam, 1896. Ros, J. D., *Het ontwerpen van vlakornament*, Rotterdam, 1905. Blotkamp, C., 'Annunciation of the New Mysticism: Dutch Symbolism and Early Abstraction', in: *The Spiritual in Art. Abstract Painting 1890-1985*, tent.st. Gemeente Museum, 's-Gravenhage, 1987, 96. Hoogveld, o.c., 57, 59.
- 6 Motieven: noordzijde asl. VIII: 10-11 bloem, RENOVATUM 1903; 11-12, timmerman; 12-13, metselaar; 13-14, graver; 14-15, steenhouwer. zuidzijde asl. X: 10-11, planten, rozetten, AD 1903; 11-12, ranken, bladeren; 12-13, plant, rozetten, monogrammen WHV en JTHJC; 13-14, glazenier; 14-15, bouwmeester. absis: 15-16, smid; 16-17, planten; 17-18, schilder; 18-19, financier; 19-15, bloem.
- 7 In het archief van het architectenbureau De Vries bevindt zich slechts één tekening: een ontwerp voor een rechthoekig glas-in-lood-paneel: GAD, arch.deVr., ds. 15b, nr. 6.
- 8 In 1904 ontving de glasmaats J. J. B. J. Bouvy een bedrag van f 49,05. Vermoedelijk betrof dit een rekening voor het verwijderen van het oude glas-in-lood. ARA, Binnenlandse Zaken, K & W, 1876-1918, inv. nr. 895, nr. 62. J. Sabelis ontving nagenoeg hetzelfde bedrag, naast het grote som (f 4.154,41) voor de glaslevering van 15 vensters, namelijk f 49,— voor de 'kosten van overmaking', ongetwijfeld bedoeld voor het plaatsen van het glas. ARA, o.c., nr. 78, Rekening over 1905-1906.
- 9 Brief aan de Minister van BiZa, gedateerd 11 januari 1905, na de inspectie van 27 december 1904, getekend door De Stuers en Cuypers. ARA, o.c., nr. 56.
- 10 Gans, L., *Nieuwe Kunst. De Nederlandse bijdrage tot de Art Nouveau. Decoratieve kunst, kunstnijverheid en architectuur omstreeks 1900*, Utrecht, 1966, 72. Hoogveld, o.c., 62, 63, 72, 73. Leidelmeijer, F. en D. van der Cingel, *Art nouveau en art deco in Nederland, Verzamelobjecten uit de vernieuwingen in de kunstnijverheid van 1890 tot 1940*, Amsterdam, 1983.
- 11 Motieven: noordzijde asl. II: 9.1-10, bloemranken; 10-11, planten, AD 1908, steenhouwer; 11-12, blad, monogrammen WHV en JTHJC; 12-13, bloem, blad, Renovatum 1907; 13-14, timmerman. absis: 14-14.1, ornament; 14.1-14.2, ornament, blad; 14.2-14.3, ornament.
- 12 ARA, o.c., nr. 103, Rekening over 1907: 10 juni F. Nicolas & Zonen, Roermond, gebrandschilderd glas voor 3 vensters f 958,23.
- 13 ARA, o.c., nr. 116, Rekening over 1908: 6 juli, J. Sabelis & Co. Haarlem, gebrandschilderd glas voor 5 ramen f 2.803,94.
- 14 Hoogveld, o.c., 34, 47, 226, 227, 296.
- 15 ARA, o.c., nr. 97, GAD, arch.deVr., ds. M1, j.versl. over 1908.
- 16 GAD, arch.deVr., ds. M1, j.versl. 1909/1910.
- 17 Hilkhuijsen, J. W. L., *Jan Schouten (1852-1937): oprichter van het atelier van gebrandschilderd glas 't Prinsenhof (1891-1951)*, Catalogus, Delft, 1988.
- 18 Voor een meer nauwkeurige beschrijving wordt verwezen naar: Nijman, o.c., 25-36, 49-52.
- 19 9 december 1911, rapport no. 6796: ARA, o.c., nr. 161, NDB, arch. Cuypers, XV, 192.
- 20 ARA, o.c., nr. 165, Brief van Bestuur der Commissie tot Restauratie der O.L.V.- of Groote Kerk te Dordrecht aan de Minister van BiZa, gedateerd 26 februari 1912, ondertekend door de voorzitter Mr. J. C. Overvoorde en de secretaris (handtekening onleesbaar).
- 21 ARA, o.c., nr. 166, NDB, arch. Cuypers, XV, 305-308.
- 22 Zilvergeel: zilververbinding, doorgaans zilvernitraat, die na het glasbranden, afhankelijk van de gebruikte hoeveelheid en de duur van het branden, een citroengele tot goudgele kleur oplevert. Verre doublé: Plaquéglass. Halffabrikaat. Vlakglas bestaande uit twee verschillend gekleurde lagen. Tijdens de fabricage wordt een bolletje blank glas gedompeld in een ander kleurig glasmengsel, uitgeblazen en gestrekt. Uit de kleurige laag kunnen figuren worden weggeslepen of geëst, waardoor de ongekleurde onderlaag zichtbaar wordt. Citaten uit: Hoogveld, o.c., 373, 374.
- 23 Het atelier van ir. J. L. Schouten in Delft, 't Prinsenhof, genoot een grote reputatie als restauratie-atelier. Vanaf 1898 was Schouten actief betrokken bij de restauratie van de gebrandschilderde ramen van de St. Janskerk te Gouda. Sterenborg, T., *De restauratie van de Sint-Janskerk te Gouda, 1964-1980*, Gouda, 1980. Hilkhuijsen, o.c. Hoogveld, o.c., 309.
- 24 Emailverf: Halftransparante, niet-glanzende brandverf (= grisaille), bestaande uit metaaloxiden en glasvormende mineralen, die als resultaat een veel minder stralend kleureffect oplevert dan in massa gekleurd glas. Emailverf heeft eigenschappen die verwant zijn aan metaalemail of aardewerkglazuren, wat de toepassing ervan compliceert. De verf versmelt niet met het glas, maar blijft er op liggen. Elke kleur afzonderlijk kent zijn eigen brandtemperaturen en de verven moeten aangepast worden aan de uitzettingscoëfficiënt van het dragend glas. Vaak zijn de emailverven dan ook afgebladderd. Vanaf de zestiende eeuw is emailverf in gebruik gekomen. Vooral om het effect van olieverfschilderkunst te imiteren. Grisaille: (afgeleid van grisailleur grijs schilderen). Brandverf, samengesteld uit fijn gemalen ijzeroxyde en glaspoeder, vermengd met vloeismeltmiddel Borax. Grisailverf smelt bij verhitting in het glasoppervlak waarop het is aangebracht. Grisaille wordt aangemaakt met arabische gom en water of met verdund azijnzuur. Citaten uit: Hoogveld, o.c., 371, 372.
- 25 ARA, o.c., nr. 168: Brief Cuypers aan de Minister van BiZa, gedateerd 22 april 1912.
- 26 ARA, o.c., nr. 141, GAD, arch. de Vries, ds. M1, j.versl. over 1910.
- 27 Uitgebreide beschrijving: Nijman, o.c., 53-67.
- 28 Hoogveld, o.c., 347.
- 29 Zie vorige noot.
- 30 Leidelmeijer/van der Cingel, o.c., 32-50. *Kunstenaren der idee. Symbolistische tendenzen in Nederland, ca. 1880-1930*, Catalogus tent.st. Gemeentemuseum 's-Gravenhage, 1978, 9-18, 36-47, 54-55.
- 31 Balen, M. J., *Beschrijving der stad Dordrecht*, Dordrecht, 1677, 101.
- 32 GAD, arch. de Vries, ds. M1: Jaarverslag over 1914; brief, gedateerd 26 mei 1915, van Moll aan De Kanter, Van Gijn, J. C. Stoop: mededeling van de onthulling van het venster op 29 mei 1915.
- 33 Voor een meer uitvoerige beschrijving: Nijman, o.c., 21-23. Verwarrend is de door Nijman genoemde stichtingsdatum 1414, dit moet zijn 1474.
- 34 Stad in Duitsland, waarvandaan de Vriesendorps stammen.
- 35 ARA, o.c., nr. 168: brief van 22 april 1912.
- 36 Hoogveld, o.c., 29.
- 37 J. Th. J. Cuypers, 'Over kerkelijke glaskunst', in: *Van Onzen Tijd*, jrg. XV (1914-1915), nr. 3, 25.
- 38 J. Th. J. Cuypers, 'Overwegingen van een bouwmeester', in: *Het Gildeboek*, 1e jrg., jan. 1919, afl. IV, 170, 171; 2e jrg., sept. 1919, afl. II, 94, 95. Cuypers jr. was b.v. zeer positief over de gebrandschilderde ramen van F. Geuer in de Louisakerk te Den Haag: 'De kleurstelling is, evenals de beste uit de XIIIde eeuw, berekend op een geheel gelijkwaardig mozaïek-effect. Geen diepte en geen verschieft. Het prachtige tapijt dat het gebouw dus afsluit. Daarbij de volheid der primaire en secundaire vol verzadigde kleuren'.
- 39 Cuypers, o.c., jan. 1919, afl. IV, 170.

Historische continuïteit en stadsontwikkeling

Bijdragen aan de KNOB-studiedag 'Holland op zijn Hoogst'*

Vogelvlucht van het conceptplan voor de IJ-oeveren te Amsterdam (bron: Concept-nota van uitgangspunten voor de IJ-oeveren; plannen voor IJ-centraal en IJ-west, Amsterdam, 29 mei 1989).

Op de hoogte langs het IJ

Tj. Dijkstra

Met de herinrichting van de IJ-oeveren begint Amsterdam aan een nieuwe fase in zijn stedenbouwkundige ontwikkeling.

Nu de bedrijvigheid van de haven het gebied heeft verlaten kan de stad het in bezit nemen en zo haar contact met het IJ herstellen. De uitbouw van centrumfuncties die hiermee mogelijk wordt kan voor de stad van grote betekenis zijn. Toch ware het beter wat minder te denken en te spreken in de *marketing*-termen van projectontwikkeling dan thans vaak gebeurt. Dat wekt terecht argwaan en bezorgdheid. Waar wij voor staan is de moeilijke opgave de historische binnenstad weer in verbinding te brengen met het IJ en dat gecombineerd met de modernisering van een belangrijk stuk infrastructuur. Een opgave die vraagt om grote zorgvuldigheid. Als langs het IJ een kwalitatief hoogwaardig gebied ontstaat dat hoort bij Amsterdam zal het voor beleggers zeker aantrekkelijk zijn. Dat is dan voor de financiering mooi meegenomen, maar we moeten de zaken niet omdraaien. Het uitgangspunt dat de infrastructurele voorzieningen uit de grondopbrengsten betaald moeten worden kan voor de kwaliteit zeer bedreigend worden.

Voor de IJ-oeveren is de aanwezige en nog aan te leggen infrastructuur van grote invloed: het Centraal Station is met zijn 80.000 reizigersverplaatsingen per dag het grootste *transfer*-punt van Nederland en dat zal in de toekomst alleen nog maar toenemen. Internationaal, nationaal, regionaal en lokaal vervoer sluiten hier op elkaar aan en bedienen de stad en het land. Amsterdam vervult mede hierdoor een centrumfunctie. Het C.S. ligt vrijwel op de navel van de stad, op de plek waar de stad begon en haar eerste voeding kreeg als handelsstad, op de kruising van weg en water. In stedenbouwkundige zin is de heldere centrale structuur van de stad daardoor bewaard gebleven maar het beeld van de stad werd door de aanleg van de spoorlijn op kunstmatige eilanden in het IJ sterk gewijzigd. Toen dat dreigde te gebeuren was er in de stad tegen zo'n aantastng van het vertrouwde beeld groot verzet, zo groot dat het Rijk de knoop moest doorhakken. Of we daar blij mee moeten zijn komt als vraag nu niet meer aan de orde: de spoorlijn ligt er, de karakteristiek van het IJ-oevergebied wordt er sterk door bepaald, en dat is bij het maken van plannen voor het gebied een belangrijk gegeven.

Het aantal verbindingen van de stad met het IJ, onder de sporen door, is beperkt. In verhouding tot het fijnmazige netwerk van straten en stegen in de binnenstad zijn de afstanden tussen deze punten relatief groot, variërend tussen 600 en 1200 meter. Gecombineerd met de zware infrastructuur is hiermee in het gebied sprake van een struc-

turele grootschaligheid in stedenbouwkundige zin, waaraan de wijdse maten van het IJ nog het hunne bijdragen. Het *landhoofdenmodel* dat de essentie vormt van de Nota van Uitgangspunten voor het gebied, en daarmee het vertrekpunt is voor de verdere planvorming, speelt daarop in: op de punten waar de routes uit de stad het IJ bereiken zijn concentraties van stedelijke functies, stedelijke openbare ruimten en bebouwing voorzien, met inbegrip van markante hoogbouw aan de IJ-zijde van de boulevard. Tussen die punten in wordt het beeld bepaald door een horizontaal gestrekte stadsrand van beperkte hoogte langs de zuidzijde van de boulevard, met uitzicht over het water aan de noordzijde. Schaal en maat van de bebouwing zijn zo in overeenstemming met de stedenbouwkundige kenmerken van het gebied, en maken dat het een eigen en herkenbaar karakter krijgt.

De gebieden tussen de boulevard en het water blijven zo open mogelijk en worden zorgvuldig ingericht voor bestemmingen die per deelgebied tussen de landhoofden verschillen, mede afhankelijk van de aard van het achterliggende stadsdeel. De forse schaal van de markante landhoofden versterkt de ruimtelijkheid van het IJ en maakt deze meetbaar doordat een relatie ontstaat van hun hoogte met de breedte van het wa-

* Korte samenvattingen van de inleidingen die op de studiedag (22 september 1990) zijn gehouden. Voor verslag en commentaar: zie Berichten KNOB. De redactie van dit artikel is verzorgd door mevr. drs. Marijke Brekelmans.

ter, en een ritmering van lange lijn van de IJ-bocht. Waar zo'n schaal reeds is geïntroduceerd (Shellgebouw, Havengebouw) is deze werking al voelbaar. De continuïteit en grote lengte van de stadrand langs de zuidzijde van de boulevard refereert aan het historische open havenfront bij de Prins Hendrik-kade. De wand is van eenzelfde gedifferentieerdheid, ingevuld met individuele panden, zij het dat de schaal daarvan uiteraard groter zal zijn.

Wie geïntrigeerd is door Amsterdam als historische gegroeide stad met zijn markante verschillen tussen de middeleeuwse binnenstad, de zeventiende eeuwse grachtengordel, de negentiende eeuwse wijken, het plan Berlage, en de buitenwijken van het Algemeen Uitbreidings-Plan, zal verlangen dat ook de uitbreiding van de centrale stad langs de IJ-oever een eigen karakteristiek krijgt. Maat en schaal zijn geen absolute begrippen. Wat goed is langs het IJ kan elders slecht zijn en omgekeerd. Waar het om gaat is zorgvuldigheid in planvorming en uitvoering, gevoed door gevoeligheid voor de karakteristieke eigenschappen en mogelijkheden van het gebied in relatie tot de stad. Veel gebouwen die nu op de monumentenlijst staan vormden bij hun ontstaan een contrast met bestaande beelden en riepen daardoor hevige discussies op. Angst voor nieuwe beelden is een slechte raadsman en belemmert openheid en creativiteit. In algemene termen schaalvergroting of hoogbouw in de omgeving van historische binnensteden afwijzen heeft geen zin omdat nieuwe ontwikkelingen en nieuwe culturele impulsen niet zonder meer buitengesloten kunnen worden. Des te belangrijker is het per gebied nauwkeuriger met hoogte en schaal om te gaan in het kader van zorgvuldige planvorming. Beperkingen in hoogte en volume die daaruit volgen moeten volstrekt serieus genomen worden. Politieke besluitvorming daarover en strakke handhaving van gekozen uitgangspunten daarna zijn een voorwaarde om te voorkomen dat onder druk van pragmatisme en eenzijdige belangenbehartiging grenzen worden doorbroken die de plannen en daarmee de kwaliteit van het stedenbouwkundig concept onherstelbare schade toebrengen.

Het is daarom het beste dat de partijen die zich inspannen voor het behoud van de karakteristieke kwaliteiten van Amsterdam het gemeentelijk apparaat aanspreken op zijn verantwoordelijkheid voor een zorgvuldige planvorming en -bewaking. Aandringen op beperkende bepalingen en voorschriften die zijn geboren uit angst en ongeloof in de mogelijkheden van de eigen tijd en erop zijn gericht alles zoveel mogelijk bij het oude te laten, kan slechts leiden tot een middelmatig kwaliteitsniveau dat Amsterdam niet verdient. Een stevige discussie zoals door de KNOB nu is aangezwengeld kan daarentegen voor de bevordering van het kwaliteitsbewustzijn alleen maar nuttig zijn. Laten we met elkaar in een open gesprek blijven.

Typisch Nederlandse maat en schaal: de Zoutsloot te Harlingen (foto: auteur, ca. 1980).

Megalomanie van de kleinburgerlijkheid of losbandig conceptueel denken in de Nederlandse stedenbouw

Rudger A. F. Smook

In het denken over de versterking en revitalisering van de Nederlandse binnenstad doen zich ontwikkelingen voor die op den duur negatief zullen uitwerken op het behoud van historische kwaliteiten van binnensteden.

Het is de paradox van de ambitie de historische stad nieuw leven in te blazen door de uitvoering van te ambitieuze plannen in en rond de binnenstad die ontworpen zijn uitsluitend gericht op zelfbevestiging.

Stedelijke ambities en stedenbouw

Iedere zichzelf respecterende Nederlandse stad etaleert in een groot aantal ontwerpen structuurschetsen en ontwikkelingsplannen, een ambitie die vreemd aandoet in de Nederlandse cultuur. Onder het motto van verbetering van de oude binnenstad beogen deze plannen een wederopleving van economische activiteiten in het centrumgebied en wordt een kennelijke behoefte om een nieuwe ruimtelijkheid in en om de binnenstad te ontwikkelen niet tot gezonde proporties teruggebracht.

Ambities? Prima! Waar de stad echter geen behoefte aan heeft zijn ambities die niet primair beredeneerd zijn vanuit de mogelijkheden en de potenties van de stad. De ambitie van functionele revitalisatie van de stad is zeer gewenst. De premisse dat deze func-

tionele verbetering hand in hand moet gaan met een ruimtelijke verbetering in en om de binnenstad, wordt niet voldoende onderbouwd en zal in het vervolg blijken een onjuiste te zijn.

Stedelijke ambities in het verleden

Stedelijke ambities zijn zo oud als de stad zelf. Ik zou zelfs de stelling aandurven dat de stad en de stedelijke structuur is ontstaan dank zij ambitie.

In ieder geval telt de wereld talloze voorbeelden waarbij stedelijke ambities fraaie stedelijke concepten en stadsgedeelten hebben opgeleverd die nu als zeer beschermenswaardig worden beschouwd.

In de zeventiende eeuw heeft Amsterdam haar grachtengordel gekregen. Een waarlijk ambitieus stedenbouwkundig concept. In de achttiende en negentiende eeuw heeft Parijs in grandioze vorm gestalte gekregen. In de rest van de negentiende eeuw zijn wereldsteden als Londen en Berlijn gevormd. New York verbeeldde in de twintigste eeuw in vertikale zin haar stedenbouwkundige ambities.

Het stedenbouwkundig beleid in het verleden

Wat bovengenoemde voorbeelden gemeen

hebben is dat met een groot stedenbouwkundig gebaar de economische functie van de stad werd bevestigd of uitgebouwd. In die zin is het stedenbouwkundig beleid van heden vergelijkbaar. Wat betreft twee aspecten gaat de spiegeling in de glans van de voorvaderen echter niet op. Het verbouwen c.q. uitbreiden van de stad vond plaats óf als één allesomvattend concept dat praktische geheel het bestaande verving (zoals in Parijs), óf het werd ontwikkeld als in de andere voorbeelden, in een nieuwe morfologie, nadrukkelijk geënt op bestaande structuren. In het geval van de Europese voorbeelden droeg het feit dat de bouwtechniek slechts in bescheiden mate evolueerde bij tot de eenheid van het beeld dat toen ontstond.

Wat is er mis aan de moderne vorm van binnenstadsontwikkeling

Kernpunt van kritiek op de huidige vorm van binnenstadsontwikkeling is dat wij niet langer in staat lijken te zijn iets nieuws te ontwikkelen met respect voor en wortelend in historische waarden.

Deze stelling behoeft toelichting. Iedere stedelijke structuur is te beschouwen als een weefsel waarbinnen bepaalde functies die onderling communiceren kunnen gedijen via een netwerk van relatiefuncties als vervoer en verkeer. Deze functies zijn manifest in de plattegrond als straten, pleinen en ontsluitingswegen. De stad is gegroeid in een vorm waarbij die structuur in gevoelig evenwicht is met de mogelijkheden voor functie-eenheden binnen de structuur. In de loop van de geschiedenis valt te con-

stateren dat zodra de aard en de omvang van de functie-eenheden verandert er ook een verandering optreedt in de stedenbouwkundige structuur van de stad.

Beschouwt men de stedenbouwkundige structuur op een gegeven moment zodanig van waarde dat behoud en bescherming gewenst worden geacht dan moeten als gevolg daarvan restricties worden gesteld aan de ontwikkelingsmogelijkheden van de functie-eenheden.

Functiepatronen zijn zodoende niet straffeeloos te wijzigen zonder rekening te houden met gevolgen voor de bestaande stedenbouwkundige structuur.

Dit geldt voor ontwikkelingen binnen het historische stedelijk weefsel en ontwikkelingen direct daarbuiten in samenhang met de binnenstad.

In mijn studie *Binnensteden Veranderen*¹ wordt als stelling geponeerd dat, indien men uit is op behoud van kwaliteiten van de historische stedenbouwkundige structuur, de functies moeten worden aangepast aan de structuur en niet andersom.

Vertaald naar de taak de binnenstad economisch gezond te houden houdt dit in dat slechts een beperkt aantal functies in een op de binnenstad toegesneden omvang mogelijk is. Het toelaten van zomaar ieder economisch scenario kan zeer wel leiden tot te loorgang van kwaliteiten. Het verhaal van voorkeur voor functionele continuïteit boven historische continuïteit dat in dit verband veel gehoord wordt berust op het volgende misverstand. Een functionele continuïteit kan best een historische continuïteit zijn als men bereid is een creatieve in plaats van een goedkope weg te kiezen.

Economisch beleid

Nu munten economische scenaristen helaas niet uit door creativiteit. Als men hen te zeer de vrije teugel laat moet gevreesd worden voor hetgeen ons aan historische kwaliteit in de binnenstad lief is. Als van ontwikkelingszijde gesteld wordt dat er een spanning kan en mag ontstaan tussen roerend goed en erfgoed, waarbij wellicht het erfgoed het onderspit moet delven, dan zijn we in de binnenstad op een foute wijze bezig.

Helaas zijn economen er in hun modellen nog niet in geslaagd 'historische waarden' als een economische grootheid te vertalen. Deze doen dus soms helemaal niet mee in de redementsberekeningen rond de ontwikkelingsplannen. Wij moeten beter leren historische kwaliteiten letterlijk op waarde te schatten. Wellicht leren we verstaan dat een historische binnenstad veel waardevoller is dan welke fraaie nieuwe ontwikkeling dan ook...

Stedenbouwkundig ontwerp

Ook zijn stedenbouwkundigen niet altijd in staat de juiste schaal te hanteren bij het

ontwerpen van een passende nieuwe structuur.

Het is soms een eigenzinnig volkje dat liever een eigen op de tekentafel ontwikkeld ruimtelijk concept wil uitvoeren, boven een zorgvuldig door analyse van het omliggende gebied ontworpen minder spectaculair concept. In de casus IJ-oeveren is daarenboven bewust gekozen voor een sterke afhankelijkheid van het nieuwe project van het oude stadslichaam en onttrekt het als maretak levenssappen aan de oude boom zonder zelf geworteld te zijn.

Een minstens zo bedenkelijk aspect van moderne stedenbouw in en om de binnenstad is het feit dat niet primair gezocht wordt naar goede stedenbouwkundige structuren, maar de nadruk lijkt te liggen op de realisatie van fraaie architecturale vormen. Het lijkt wel of het ontwerpen van een structuurplan beschouwd wordt als architectenwerk.

Begrippen als *landmark*, *accent op de hoek* en *ruimtebepalend volume* zijn voorwaar begrippen uit de ransel van de architect en horen nauwelijks thuis in die van de stedenbouwkundige.

Credo

Deze inleiding is zeker geen kruistocht tegen moderne architectuur en de schaal van de nadagen van de twintigste eeuw.

Het is ook zeker geen pleidooi voor gezellige Hollandse kleinburgerlijkheid met handvormsteen, eikehout en pannen daken.

Het is slechts een oproep om bij de verbouwing in en om de binnenstad veel creatiever te werk te gaan.

Creativiteit in het ontwerp van passende economische scenario's. Creativiteit door af te zien van gemakkelijke, voor de hand liggende moderne oplossingen in het ontwerp. Hoogbouw en grote monofunctionele eenheden hebben nog steeds niet bewezen een positieve kwaliteit te genereren in de Nederlandse stedenbouw. Waar de stedenbouwkundige of de overheid de taak heeft een belangrijk historisch erfgoed in de vorm van een binnenstad op juiste wijze te beheren kan beter van dergelijke megalomanie worden afgestapt.

Noot

¹ R. A. F. Smook, *Binnensteden veranderen, atlas van het ruimtelijk veranderingsproces van Nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw*, Zutphen 1984.

Onroerend goed – erfgoed

A. Kuyvenhoven

Wanneer een generatie een erfenis nalaat, bepaalt de volgende generatie de waarde ervan. Objecten van geringe waarde wor-

Ongeukige schaalconflicten: waar de oude schaal het loodje legt. Prinsegracht, Den Haag (foto auteur, z.j.).

den dan verontachtzaamd, vergeten. Er zijn ook objecten die verloren gaan bijvoorbeeld door brand of overstrooming. Soms gaan extreem waardevolle objecten het museum in of worden in gebouwen musea gevestigd. De meeste objecten blijven gewoon in gebruik, we gaan er in een continu proces mee door, we veranderen of ontwikkelen het of we voegen andere objecten er aan toe. In het hiernavolgende betoog worden een aantal ervaringen en daarmee gepaard gaande problematieken aangegeven waarmee de ontwikkeling van onroerend goed in aanraking komt bij het tot zijn recht laten komen van het erfgoed.

Functie vastgoedontwikkelaar

Hiervoor zijn vele beschrijvingen in omloop. Een veel gebruikte is: het beantwoorden aan de eisen die de vastgoedmarkt stelt bij aanvaarding van een verantwoord **risico**. Enerzijds onderzoekt de ontwikkelaar datgene wat de markt vraagt en produceert datgene wat de markt kan afnemen, anderzijds toetst de ontwikkelaar zijn risico, de kans van slagen aan de hand van de markt en maatschappelijke opvattingen. In een aantal niveau's zal de vastgoedontwikkelaar bij de realisatie van projecten kunnen functioneren. Hieronder worden er drie gegeven:

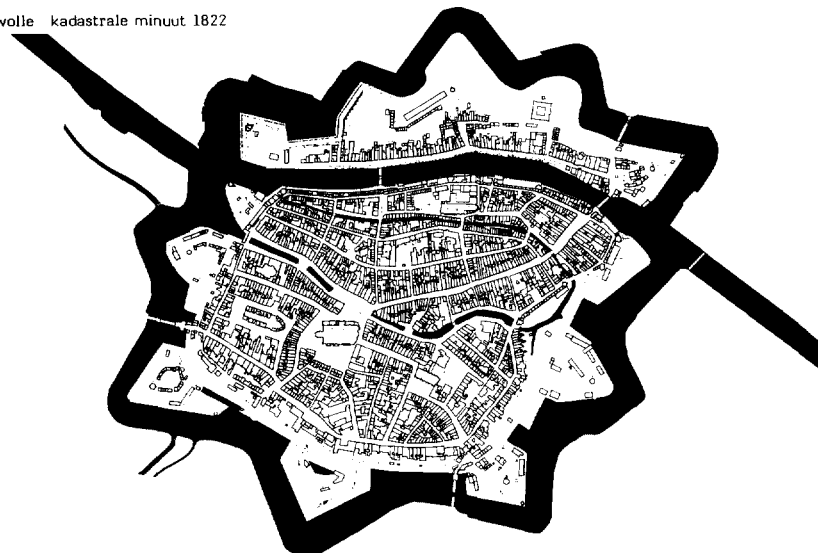
Op **kleinschalig niveau** (projectniveau) kan hierbij gedacht worden aan het herbestemmen van bestaande projecten (bijvoorbeeld grachtenpakhuizen), verouderde bedrijfsgebouwen (bijvoorbeeld de graansilo aan het IJ). Soms is er geen mogelijkheid voor herbestemming: nieuwbouw is dan onvermijdelijk (bijvoorbeeld het voormalige weeshuis aan de Wielingen). In een ander geval kan een nieuwe functie die aan bestaande gebouwen gegeven is de ontwikkeling van de omgeving aanzienlijk verstoren (bijvoorbeeld voormalige school voor schipperskinderen).

Op **financieel niveau**, waarbij de gebruiker van het project reeds bekend is, kan sprake zijn van een *turn-key-levering*. De ontwikkelaar kan een intermediaire rol vervullen bij de financiering van het project tussen gebruiker en (institutionele) belegger. De ontwikkelingen van het Wolters Noordhoff-terrein in Groningen en het vestigen van het Nationaal Natuur Historisch Museum in het voormalige Pesthuis te Leiden vallen in deze categorie.

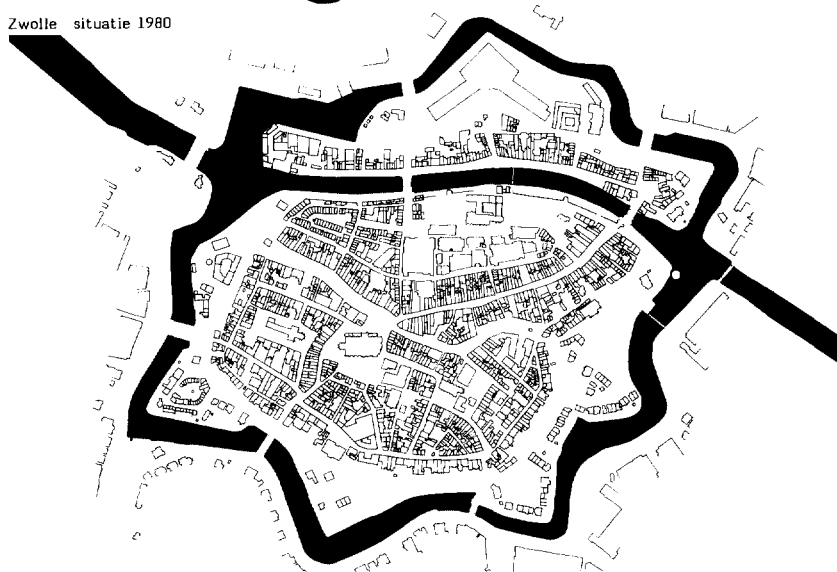
Op **grootschalig niveau** kan de ontwikkelaar visies ontwikkelen voor de revitalisatie van uitgestrekte stedelijke gebieden. Als voorbeeld hiervan kan de ontwikkeling van een deel van de IJ-oever te Amsterdam genoemd worden. Door de combinatie ABP-Mabon is hiertoe een aanzet gegeven, waarbij de volgende basispunten worden gehanteerd:

- revitalisering van het plangebied,

Zwolle kadastrale minuut 1822

Zwolle situatie 1980

Ruimtelijke veranderingen in de binnenstad. Is de stedenbouwkundige structuur nog een samenhangend geheel? Zwolle in 1822 en 1980 (bron: Binnensteden veranderen, blz. 181).

- versterking van de (economische) functies van de binnenstad,
- herstel van de relatie tussen binnenstad en het IJ,
- creëren van ruimte voor grootschalige (financiële) instellingen, hoogwaardige woonvormen, recreatie- en uitgaansmogelijkheden, en
- goede verkeersontsluiting van plangebied en binnenstad.

Mede aan de hand van deze visie ontstond een intensieve discussie tussen ontwikkelaar, de verschillende ambtelijke diensten en de maatschappelijke overlegorganen.

Problematiek

Het effect van de **impuls** die uitgaat van grootschalige ontwikkelingen nabij histori-

sche binnensteden kan groot zijn. Sommige steden (zoals bijvoorbeeld die in Toscane, Venetië) behouden hun karakter door het vermogen tot consolidatie of het conserveren ervan. Vele andere steden hebben een metamorfose ondergaan, al dan niet in het belang van hun stedelijke economie. Het beleid zal niet alleen gericht moeten zijn op de vastgoedmarkt; vele facetten, ook der stedelijke economie, zullen afgewogen moeten worden.

Een positie van **toplocatie** wordt niet zomaar verkregen. Paradoxaal is het gegeven dat in de randstad enerzijds voldoende locaties in ontwikkeling zijn genomen, doch dat anderzijds de markt zeer weinig ervan als absolute toplocaties beschouwt. Sturend (overheids-)beleid is mede een voorwaarde om voor marktpartijen de IJ-as minstens zo interessant te maken als de Amsterdamse 'Zuid-as'.

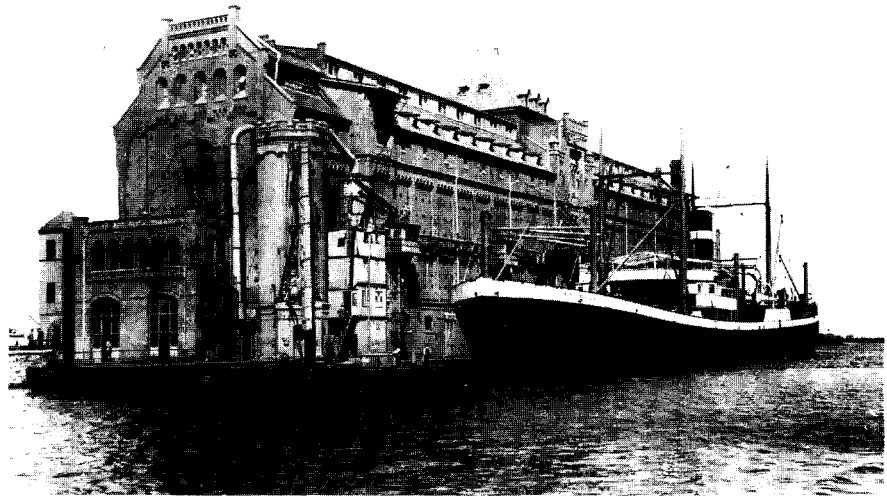
In de nota van uitgangspunten wordt voor het IJ-oevergebied van Amsterdam, naast de omvang voor de woon- en recreatiefunctie, circa 400.000 m² bedrijfsvloer oppervlak vermeld, voldoende voor het bereiken van de **kritische massa**. Vanuit de markt, c.q. een aantal institutionele beleggers, is wel eens een volume van 1.000.000 m² als kritische massa gesuggereerd voor het welslagen van dit plan.

De toelaatbare **gebouwhoogte** is inmiddels meer in openbare discussie geraakt. Hierbij zij vermeld dat het ontwikkelen van hoge gebouwen op zich geen marktconform gedrag betekent. Het besef is veelal aanwezig dat het ontwikkelen van hoge gebouwen (hoe interessant ook) een riskante onderneming is.

De hoogte van gebouwen dient functioneel en stedenbouwkundig verantwoord te zijn, in overeenstemming te zijn met de maatschappelijke rangorde en soms een gevolg te zijn van de wens tot het bereiken van een zekere kritische massa. Een stad als Rotterdam zal dan op een andere wijze kunnen omgaan met hoogten van gebouwen als bijvoorbeeld Amsterdam.

Tenslotte zijn er de ongrijpbare **gebruikerswensen**: het imago, de *corporate identity*, de representatie van de te huisvesten instellingen die nogal eens op de gebouwde omgeving weerspiegeld worden. Deze wensen van gebruikers in de vastgoedmarkt ultiem zich in zichtbaarheid, optimale (auto-)bereikbaarheid, *clustering*, *city-gevoel* en vormgeving. Al deze factoren leiden tot de tastbare aspecten van de gebouwde omgeving.

Geconstateerd kan worden dat bovengenoemde problematiek een bedreiging vormt voor de veelal gewenste continuïteit van ons stadsbeeld. Beheersing van die continuïteit kan verkregen worden indien de gemeenschappelijke doelstellingen in een juiste verhouding staan tot de individuele wensen van gebruikers. De oplossing ervan laat zien wat ons erfgoed waard is.

Graansilo aan het Noordzee-kanaal; opslagruimte in de silo's ca. 18.000.000 kg. gestort graan, in parterre ca. 3.600.000 kg. zaden, lijnkoeken enz in balen. Klassiek voorbeeld van de materialisatie van een toplocatie; kritische massa, gebouwhoogte en gebruikerswensen in één object (bron: KNOB).

Historische continuïteit versus functionele continuïteit

S. C. Buijs

Voorbeeld Jakarta

Jakarta is gesticht aan de noordkust van Java, direct aan zee, bij de monding van de Ciliwung. De Ciliwung is één van de honderden rivieren op Java die in noordelijke richting afstromen van de centrale bergketen van het eiland en die in de loop van de tijd een enorme laaggelegen kustvlakte hebben opgebouwd.

Er was al een kleine haven voordat de eerste Europeanen arriveerden, eerst de Portugezen, toen de Engelsen, tenslotte de Nederlanders. De Nederlanders bouwden hun stad tegenover de oorspronkelijke vestiging eveneens aan de Ciliwung, met een rechthoekige plattegrond, doorsneden door een raster van noord-zuid en oost-west lopende grachten en omgeven door een muur en een ringgracht. De stad bleek door zijn lage ligging weinig gezond om in te leven en al in de achttiende eeuw vestigden welgestelde bewoners zich op hogere grond ten zuiden van de stad. Geleidelijk aan ontstond daar meer bebouwing, totdat in de negentiende eeuw het regeringscentrum verplaatst werd uit de oude stad naar *Weltevreden*, ongeveer vier kilometer zuidelijker. Er ontstond toen (ook al) een eerste voorstad, Meester Cornelis, nog eens vijf kilometer meer naar het zuiden. De stad was nu gedeeld: in het noorden bij de haven commerciële functies en in het zuiden bestuurs- en woonfuncties.

De groei ging in de twintigste eeuw verder naar het zuiden, met nieuwe buitenwijken die in hun opzet aan het Gooi doen denken.

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was Meester Cornelis aan de stad vastgegroeid en lag de zuidgrens van de bebouwing (althans de formele Europese) ruim tien km ten zuiden van de kust. De stad was daarmee volgens de toen heersende stedenbouwkundige inzichten groot genoeg en verdere groei moest plaatsvinden in satellietsteden. In zuidoostelijke richting werd de eerste ontworpen die echter als gevolg van de oorlog en daarna de onafhankelijkheidsstrijd pas in de jaren vijftig tot uitvoering kwam, als eerste stadsuitlegproject van de Republiek.

De satelliet werd, zoals dat hoorde, door een groengordel van de stad gescheiden, maar lang hield die geen stand. De groei raakte zozeer in versnelling dat de satelliet al gauw in zijn geheel in de stad was opgenomen, met een restant van de groengordel als ingesloten parkgebied. Sindsdien is de zuidelijke groei steeds verder gegaan en de zuidgrens van de bebouwing, voorzover die in een diffuus overgangsgebied getrokken kan worden, ligt nu op ruim veertig kilometer van de kust. De stad telt daarbij ongeveer acht miljoen inwoners.

De sterke zuidelijke groei heeft in veel opzichten negatieve consequenties. Allereerst bedekt de groei het begin van de berghellingen, waardoor deze hun waterbergend vermogen verliezen. Drinkwatergebrek en overstromingen zijn daarvan het gevolg. Verder raakt het oorspronkelijk commer-

ciële centrum steeds meer excentrisch en wordt het steeds moeilijker bereikbaar. Bewoners en bedrijven die zich dat kunnen veroorloven trekken weg en geleidelijk raakt het gebied in verval. Daarmee wordt ook de historische stad met zijn monumenten bedreigd, monumenten waarvan men ook in Indonesië vindt dat zij in belangrijke mate bijdragen tot de eigen identiteit van Jakarta en de stad onderscheiden van andere snel groeiende zuidoost-aziatische metropolen. Het stadsbestuur van Jakarta heeft besloten de zuidelijke ontwikkeling te stoppen. Dat zal echter in de praktijk buitengewoon moeilijk blijken omdat het zwaartepunt van de stad al zover naar het zuiden verschoven is dat daarvan een enorm vliegwieleffect uitgaat. Tegelijkertijd heeft het stadsbestuur besloten dat het historische erfgoed van de oude stad behouden moet worden, maar ook dat zal niet gemakkelijk lukken, omdat de overheid zelf over onvoldoende geldmiddelen voor restauratie en vervolgens onderhoud beschikt en het gebied voor private investeringen weinig aantrekkelijk is.

Wat leert ons Jakarta?

Jakarta leert ons dat stedelijke ontwikkeling met respect voor het verleden zich in de eerste plaats moet concentreren op behoud

van functies. In Jakarta is eerst het bestuurlijk zwaartepunt uit de oude stad verdwenen, niet naar een plek net buiten de wallen, maar naar een plek op veel grotere afstand. Vervolgens is ook het commerciële zwaartepunt verschoven, over een nog veel grotere afstand. Nu dat eenmaal gebeurd is, is herstel vrijwel niet meer mogelijk. Het eist ingrepen op ongekende schaal, inclusief het aanwinnen van ca. 5.000 ha nieuw land in het noorden waar vervolgens nieuwe stedelijke groei mogelijk is, om nu nog de ontwikkeling te keren, de oude stad opnieuw vitaal te maken, opnieuw een centrumfunctie te geven en te laten bijdragen aan het stopzetten van de ontwikkeling naar het zuiden. Dat alles moet samengaan met het openleggen van nieuwe uitbreidingen naar het westen en oosten en het aansluiten daarvan, met kostbare nieuwe infrastructuur, op het noorden van de stad.

Pas als deze ingrijpende operatie lukt, en het noordelijk stadsdeel enigermate zijn oorspronkelijke functie teruggekregen heeft, bestaan er kansen voor het redden van historisch erfgoed. Voor menig interessant gebouw zal dat te laat zijn, zodat de inspanningen zich ook nu al vooral zullen moeten richten op het behoud van belangrijke historische structuren. Die zijn overigens uiteindelijk van meer waarde voor het bepalen van de identiteit van de stad dan

afzonderlijke gebouwen die al gauw in de grote schaal van het geheel verloren gaan. Conclusie van dit voorbeeld is dan ook dat bij het streven naar historische continuïteit van een stadscentrum de continuïteit van de functie voorop moet staan. Dan komt de continuïteit van de structuur en tenslotte de continuïteit van de bebouwing.

Het voorbeeld overgebracht naar Nederland

De hiervoor getrokken conclusie laat zich overbrengen naar Nederland en laat zich als uitgangspunt gebruiken voor het beantwoorden van de vraag naar toelaatbaarheid van hoogbouw (of meer algemeen groot-schalige nieuwbouw) in of bij historische centra. Een geschikt Nederlands voorbeeld is Amsterdam. Er zijn interessante parallellen: ook Amsterdam is gesticht aan de mond van een riviertje dat in noordelijke richting in groot open water uitstroomt. Ook Amsterdam heeft zich sindsdien sterk naar het zuiden ontwikkeld en ook in Amsterdam gaat die groei spontaan verder. Met de continuïteit van de centrumfunctie is het een eeuw geleden al bijna mis gegaan. Was toen het Centraal Station op het Museumplein gebouwd, dan zou de binnenstad onherroep-

Jakarta, noordelijke rand van het oude Batavia. Op de achtergrond 's Lands algemene pakhuizen, rechts kampong Luar-batang (foto: TU Delft, 1988).

lijk zijn functie verloren hebben en zou een groot deel van de binnenstadsbebouwing in verval zijn geraakt en zijn verdwenen. Er was toen over de plek van het Centraal Station volop discussie: het open havenfront werd erdoor van de stad afgesneden en dat was een grote ingreep in de historische structuur van de binnenstad en in het directe aanzien van het noordelijk deel ervan. Terecht heeft met de uiteindelijke plaatskeuze van het station de functionele continuïteit prioriteit gekregen.

De geschiedenis dreigt zich nu te herhalen. Schiphol is wel ten zuiden van de stad terecht gekomen (even is er nog een luchthaven geweest voor watervliegtuigen op het IJ) en trekt nu met bijna onweerstaanbare kracht aan de centrumwerkgelegenheid, daarbij geholpen door Zuidoost, RAI, Zuid en Amstelveen. Als daaraan geen weerstand wordt geboden zal wellicht niet hetzelfde gebeuren als in de negentiende eeuw gebeurd zou zijn of nu in Jakarta gebeurt. Met andere woorden voor verval van het historische gebouwenbestand in de Amsterdamse binnenstad hoeft dan niet direct gevreesd te worden, daarvoor is Nederland voldoende *monument-minded*, maar er treedt wel een ander negatief verschijnsel op. De historische stad verliest het volle leven, wordt een lege huls, een openluchtmuseum met sterk eenzijdige ontwikkeling in de richting van uitgaan en toerisme.

De plannen voor de IJ-oever verdienen daarom alle steun omdat ze een strategische poging doen deze ontwikkeling te doorbreken. Ze maken gebruik van het feit dat bij het meer hoogwaardige deel van de internationaal georiënteerde zakelijke dienstverlening en ook bij grote ondernemingen die een vestigingsplaats voor hun hoofdkantoor zoeken, een toenemende voorkeur te zien valt voor inbedding in een cultureel en stedenbouwkundig rijk geschaakt milieu zoals een binnenstad dat biedt.

Jakarta, binnenstad van het voormalige Batavia (Leeuwinnengracht, hoek Heerestraat; nu Jalan Teh) (foto: TU Delft, 1988).

De IJ-oeveren maken bovendien deel uit van een bredere strategie die hun kans op succes reëel maakt: de sneltramringlijn die in aanbouw komt en die IJ-West, -Centraal en -Oost onderling verbindt. Deze sneltramringlijn verbindt de vier oeveren met een groot aantal andere Amsterdamse werkgelegenheidsconcentraties, het Centraal Station en een aantal andere vervoersknooppunten. Aan diezelfde sneltramring biedt het grote nieuwe woongebied Nieuw-Oost unieke kansen om op grote schaal op het water gerichte woonmogelijkheden te creëren.

Met de IJ-oeveren is wat betreft de functionele continuïteit een punt bereikt van nu-of-nooit. Het project verdient niet alleen alle steun, maar ook de ruimte om vestigingsmogelijkheden te bieden die in omvang en

kwaliteit tegen de spontane zuidelijke ontwikkeling voldoende tegenwicht vormen en voldoende kans hebben de ontwikkeling terug naar het noorden te trekken.

Terug naar het voorbeeld Jakarta zal het inmiddels duidelijk zijn dat ook voor de IJ-oeveren functionele continuïteit voorop moet staan. Als dat spanning oproept met historische structuren, historische bebouwing, historische stadsgezichten, moet de oplossing niet gezocht worden in het afblazen of sterk inperken van de plannen, maar in een intelligent ontwerp dat de spanning oplost vanuit het vooropstellen van het functionele uitgangspunt. Belangrijk hulpmiddel is daarbij een gebouwtypologie die ook andere bouwvormen kent voor grote (kantoor)gebouwen dan torens: middelhoog, uitgestrekt van plattegrond, complex van structuur, gemengd van functies. Ook buiten de specifieke omstandigheden van de IJ-oeveren levert dat overigens interessantere gebouwen op, die beter inpasbaar zijn en waarin het vaak prettiger werken is dan in de traditionele toren.

Jakarta, oude havenkanaal (Jalan Maritim Raya) (foto: TU Delft, 1988).

Historische structuuranalyse als deel van het ruimtelijk beleid

C. J. van Haaften

Het thema van deze studiedag is recente nieuwbouwontwikkelingen nabij en in historische binnensteden. Naar mijn mening moet er een duidelijk onderscheid worden gemaakt tussen *in* en *nabij*. Nabij historische binnensteden is het vooral de horizonvervuiling die onwenselijk geacht wordt. In binnensteden verstoren de nieuwbouwontwikkelingen bovendien het traditionele kleinschalige proces van vernieuwing. De nadelige effecten van deze ontwikkelingen in de stadskern zijn mijns inziens vele malen groter dan daarbuiten. Ik beperk me daarom tot de problematiek ten aanzien van de binnenstad.

Het verschijnsel waarover we spreken is niet nieuw. In vroeger tijd vormden de bouw van kloosters e.d. vergelijkbare operaties. Vanaf de tweede helft van de vorige eeuw nemen de nieuwbouwontwikkelingen in de binnenstad toe. Een sterke toename van het aantal ingrepen in korte tijd is echter een typisch kenmerk van de laatste decennia.

*Slechts zelden wordt er onderzocht of niet het behoud van het oude met het stichten van het nieuwe kan samengaan*¹ schreef Victor de Stuers in 1873 in *Holland op zijn smalst*. Vormde het artikel het feitelijke begin van de strijd voor cultuurbehoud, sindsdien is er in de gebouwde omgeving meer veranderd dan ooit tevoren. Dat veel binnensteden hun karakteristiek desalniettemin in grote lijnen hebben behouden, is mede te danken aan de inspanningen van monumentenzorgers.

In de situatie van vandaag worden de tegenstellingen tussen behoud en vernieuwing steeds groter. Het karakteristieke proces van permanente maar geleidelijke vernieuwing van binnensteden is tot stilstand gekomen. Van de ene kant doordat de monumentenzorgers hun taak iets te letterlijk opvatten. Van de andere kant door een kortzichtige commerciële exploitatie van de binnensteden.

De binnenstad van Maastricht neemt in deze geen extreme positie in. Ze oogt nog bijzon-

gaaf, hoewel er sinds de jaren vijftig in de binnenstad in toenemende mate ingrijpende stadsvernieuwingsoperaties hebben plaatsgevonden. De omvangrijke bouwactiviteiten maken duidelijk dat het goed gaat met de stad. Men veronderstelt dat de binnenstedelijke karakteristiek dankzij monumentenzorg en de genoemde inspanningen voor de toekomst is gewaarborgd. Dit is echter maar ten dele het geval: de monumentale binnenstad is de afgelopen decennia, voor een deel met veel subsidiegeld, aan kortzichtige exploitatie ten prooi gevallen. Door toedoen van monumentenzorg werd iedere gevel heilig verklaard, terwijl de stad achter de gevel zonder enige vorm van onderzoek of documentatie tot en met de kelder toe werd afgebroken. De enorme populariteit van de binnenstad maakt dat voortgaande reconstructie onvermijdelijk is. Dit is echter wel het moment om ons af te vragen of de tot nu toe gevolgde aanpak voor de toekomst wenselijk is.

Voor we echter over een andere aanpak kunnen denken, moet bekeken worden welke karakteristiek aan de kwaliteit van de binnenstad ten grondslag ligt. Deze wordt voornamelijk bepaald door de stedenbouwkundige structuur, de gevarieerde architectuur, de vermenging van functies en, erg belangrijk, het proces van vernieuwing.

De kracht van de meeste van deze elementen is de grote mate van continuïteit. Het pandsgewijze proces van vernieuwing leidde enerzijds tot de enorme diversiteit in architectuur, garandeerde anderzijds de instandhouding van stratenpatroon en verkaveling. Het is vooral dit kleinschalige proces waarmee onvoldoende rekening wordt gehouden en waardoor nu de binnenstedelijke karakteristiek wordt bedreigd. Alleen de architectuur was aan constante (mode-)veranderingen onderhevig. *Aangepaste architectuur* is een uitvinding van onze tijd.

Het komt er dus in feite op neer, dat de karakteristiek van binnensteden niet in eerste in-

stantie voortkomt uit de eenheid van architectuur, materiaaltoepassing of bouwtraditie, maar uit het geleidelijke proces van vernieuwing, dat plaats vindt op een gefixeerd stedenbouwkundig weefsel. Als dit proces door de nieuwbouwontwikkelingen wordt gefrustreerd, beroven we de binnenstad van een van haar belangrijkste eigenschappen: haar **regenererende vermogen**. Dit betekent niet dat nieuwbouw een bedreiging voor de binnenstad zou betekenen; integendeel, het ontbreken van nieuwbouw en het conserveren van een bepaalde staat vormt die bedreiging. De stad is immers voor alles een dynamisch proces, waarbij stilstand achteruitgang betekent.

Denken we over een andere aanpak, dan zal monumentenzorg moeten worden geïntegreerd in het veld van de ruimtelijke ordening. De traditionele drang om alles van gisteren te willen bewaren, zal plaats moeten maken voor een aanpak die gericht is op classificatie en selectie op basis van onderzoek en documentatie. Gebrek aan kennis leidde in het verleden dikwijls tot verkeerde keuzes in de afweging tussen behoud en vernietiging.

Als onderdeel van de nieuwe aanpak zal de stad ook achter de voorgevel moeten worden geïnventariseerd. Er zal een cultuurwaardenkaart moeten worden gemaakt, waarop historische structuren en ontwikkelingen en andere karakteristieken worden weergegeven. Analyse van dit materiaal moet de basis vormen voor de ruimtelijke ontwikkeling van de binnenstad.

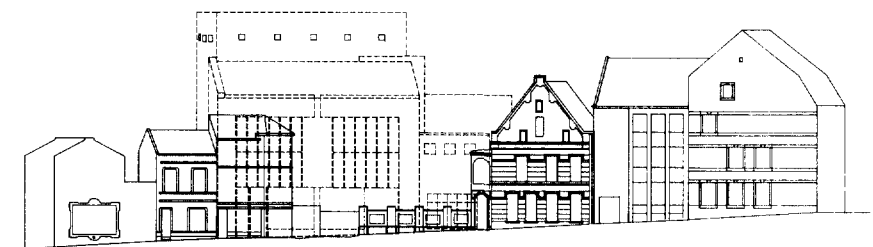
Op deze wijze kan naast behoud van elementen ook bewust ruimte voor nieuwbouwontwikkelingen worden gecreëerd. Deze nieuwbouw moet echter wel *maat-nieuwbouw* zijn, geen *confectie-nieuwbouw*. Zij zal zich moeten gedragen naar de ongeschreven regels van de binnenstedelijke karakteristiek.

In Maastricht is de eerste aanzet voor de veranderde aanpak reeds gemaakt. Bij de jongste reorganisatie van het gemeentelijke apparaat, in 1989, zijn Monumentenzorg, Archeologie, Stedenbouw, Verkeer en Milieu samengevoegd tot één afdeling Stedelijke Inrichting. Daarnaast is in 1988 het project *Historische Structuuranalyse Maastricht* van start gegaan.² Doel van dit onderzoek is het opbouwen van kennis, om toekomstige bouw- en stedenbouwkundige ontwerpen een beter historisch fundament te geven.

Noten

1 Victor de Stuers, *Holland op zijn smalst*, de *Gids* 37 (1873) p. 330.

2 Onderzoekproject waarin de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de gemeente Maastricht, de Rijksuniversiteit Groningen, de Technische Universiteit Delft en de Rijkshogeschool Maastricht samenwerken. Het project zal in 1991 worden afgerond.

Maastricht, Statenstraat oostzijde, rechts grenzend aan het Vrijthof. Projectie van de nieuwbouw van het Muziektheater (in onderbroken lijnen) op het terrein van het voormalige Witte Vrouwenklooster. *Historische Structuuranalyse Maastricht*, realisatie Milka Betka, T.U. Delft.

Jan de Maeyer (redactie), – De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914.

Uitgave: Universitaire Pers Leuven, 1988 (Kadoc-studies 5); ISBN 90-6186-267-1.

Een initiatief voor een tekenklasje van katholieke signatuur dat in 1862 in Gent werd gesticht, leidde tot een bloeiend Belgisch en katholiek kunstvakonderwijs: acht Sint-Lucasscholen in 1914. De stimulansen ervoor kwamen uit de ultramontaanse hoek, de protagonisten van een duidelijk herkenbaar katholiek volksdeel, dat vooral in de laatste decennia deze opleidingsinstituten als het middel opvatten voor de vorming van een antisocialistische arbeiderselite. Het is gezien deze context niet verwonderlijk dat de referenties voor het ambachtsonderwijs werden ontleend aan de neogotiek van Pugin, omdat hij, anders dan bijvoorbeeld Viollet-le-Duc, deze architectuurstijl bij uitstek als expressie beschouwde van een vroom catholicisme en als een voorbeeld van morele en godsdienstige waarheid die de maatschappij als les moest worden voorgehouden. *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914*, uitgegeven door het Katholiek Documentatie- en Onderzoekscentrum in Leuven (Mgr. Ladeuzeplein 21), geeft in bijna 450 bladzijden een uitgebreid en gedegen beeld van een interessante episode uit de Belgische negentiende-eeuwse architectuurgeschiedenis.

Deze studie is ook belangrijk voor de bestudering van de Nederlandse neogotiek zoals die door J. Alberdingk Thijm en het Utrechtse Bernulphusgilde werd geformuleerd – de betrekkingen die er tussen Nederland en België waren, worden gewoonlijk alleen in de figuur van baron Bethune beschreven. De grondlegger van de Nederlandse geschiedschrijving van de katholieke emancipatie in relatie tot de neogotiek, Gerard Brom (*Herleving van de kerkelijke kunst in katholiek Nederland*, Leiden 1933), schreef heel wat over deze strijdvaardige en internationaal georiënteerde voorvechter van de Belgische neogotiek, maar aan broeder Marès, de stichter van de Lucasscholen wijdde hij geen woord, en zo is het sindsdien ongeveer gebleven. Deze bundel bevat echter voldoende materiaal om dat te eenvoudige beeld te reviseren en te vervangen door een rijker geschakeerd geheel. De inhoud van het boek ziet er als volgt uit. Jean van Cleven opent met een overzichtsartikel over de neogotiek in België, waarin ook verbanden met de ontwikkelingen buiten de grens worden gelegd (Nederland komt hier trouwens ook maar heel summier ter sprake). Jan de Maeyer

vervolgt met een behandeling van de drijvende krachten achter de Lucasscholen, het katholieke establishment: zijn paradigma's, zijn strategie en zijn projecten, zoals het Gilde van Sint-Thomas en Sint-Lucas, in 1863 gesticht met als doel de studie van de christelijke archeologie en de propaganda voor de christelijke kunst (de vergelijkbare organisatie in Nederland, het Sint-Bernulphusgilde, werd overigens pas eind 1869 opgericht). Marc D'hoker plaatst de betekenis van de Sint-Lucasscholen in het kader van de ontwikkeling van het technisch onderwijs in België, een belangrijk en ten onrechte vaak verwaarloosd onderdeel van de negentiende-eeuwse architectuurgeschiedenis. Wilfried Wouters schrijft de geschiedenis van de Sint-Lucasscholen wat hun groei, organisatie en curriculum betreft, Luc Verpoest verbreedt het beeld naar de Belgische monumentenzorg in de periode en de bijdrage die de scholen daaraan leverden. Jean van Cleven sluit de rij essays met zijn bijdrage over de niet-architectonische vakken op de scholen: de schilderkunst, het beeldhouwen en de toegepaste kunsten. De bundel vervolgt met een voortreffelijk biografisch overzicht van de Lucaskunstenaars met vermelding van hun werk, plus een zeer uitvoerige bibliografie, en besluit op voorbeeldige wijze met verscheidene indexen.

A.v.d.W.

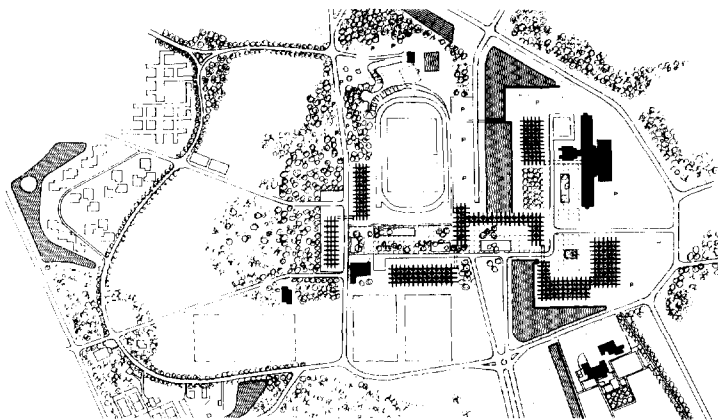
Peter Huygen – Vormgeven aan de campus. De architectuur van de Universiteit Twente.

Uitgave: Universiteit Twente, de Stichting Over Ruimte en de Culturele Raad Overijssel, 1990. 96 blz., nederlands- en engelstalig.

Wellicht het grootste nadeel van campussen is dat je hooguit ambtshalve in dergelijke uithoeken komt. Het is dan ook een grote verrassing om een boek te lezen over de architectuur op de campus van de Universiteit Twente die vanaf 1964 op het landgoed Drienerlo tussen Enschede en Hengelo is verzezen. In het zeer leesbaar geschreven boek analyseert Peter Huygen de krachtvelden die de stedenbouwkundige en architectonische vormgeving van de Universiteit Twente hebben bepaald. De opdracht voor een stedenbouwkundig ontwerp voor het gehele campusterrain alsmede voor de eerste gebouwen voor onderwijs en studentenhuysvesting (1961) aan de hoofdarchitecten W. van Tijen en S. J. van Embden was even sim-

pel als verraderlijk: 'een aantrekkelijk en karakteristiek geheel'. Waaraan kan worden toegevoegd: 'Denk erom heren, over drie jaar gaat de Hogeschool open'. Het concept dat zij uitdachten, heeft lang stand gehouden. Zij namen de indeling van het landgoed tot uitgangspunt en legden in het open oostelijke deel de grote onderwijsgebouwen en in het westelijke, beboste deel de studentenhuysvesting. De twee delen werden gescheiden door een brede strook met de hoofdtoegang. In het centrum vindt opnieuw een scheiding plaats: een onderwijscentrum tegenover het studenten-centrum. 'Een ring van met lanen en bosschages omgeven sportvelden rondom het studenten-centrum zou de nodige afstand scheppen tot het

woongedeelte van de campus. [...] De gedroomde ambiance voor geconcentreerd studeren, een sportieve wedstrijd en aangenaam wonen.' Gevolg daarvan was een zeer goede conditie van de campusgebruikers. Omdat de eerste gebouwen moesten worden ontworpen zonder zeggenschap van de toekomstige gebruikers, werd gekozen voor *all purpose* gebouwen: flexibele gebouwen voor tijdelijke gebruikers. Dat zijn er drie geworden, namelijk Van Tijen's Gebouw voor Bestuur en Beheer (1964), Elektrotechniek en Fysica (1967; bureau van Embden c.s.) en het Hallencomplex (1964; Choisy van het bureau van Embden c.s.) dat de faculteiten van Chemische Technologie, Werktuigbouwkunde en Elektrotechniek onderdak bood. Deze gebouwen zijn primair op typologische en constructieve grondslagen gebaseerd en hebben de daarbij passende terughoudende architectonische vormgeving. In het volgende stadium verzezen de eigenlijke faculteitsgebouwen: de in traditie van de utilitaire bouw passende faculteit van Werktuigbouwkunde (1968; Van Mourik en Du Pon), het Gebouw voor Chemische Technologie (1970; Van Embden c.s.), het door *Team Ten* geïnspireerde Toegepaste Wiskunde en Rekencentrum (1973; L. Heijdenrijk en J. Mol). Daarmee brak een periode van stilstand aan, die in 1985 werd doorbroken door het vierde faculteitsgebouw, te weten Informatica en Toegepaste Onderwijskunde (1985; Jeanne Dekkers). Van Tijen en Van Embden vonden dat de ruimtelijke scheiding van onderwijs en wonen ook in de architectuur tot uitdrukking moest worden gebracht. Zelf ontwierp Van Tijen de eerste studentenhuysvesting met groepsbewoning (1964). Een jaar ervoor was een 'Prijsvraag voor het ontwer-

Structuurplan voor het campuscentrum (1966); ontwerp W. van Tijen, S. J. van Embden en J. A. Kuiper (afb. blz. 55).

pen van huisvesting voor 500 studenten op de Campus Drienerlo Enschede' uitgeschreven. De winnende inzending van T. Hazewinkel werd uitgevoerd (1967), evenals die van de tweede prijswinnaar D. van Wensveen (1969). Van de architect H. Haan werd een aantal zeer fraaie ontwerpen – mastaba's en piramiden – gerealiseerd. Een ontwerp voor een geestelijk centrum van G. Rietveld kreeg geen vervolg door diens vroegtijdige dood.

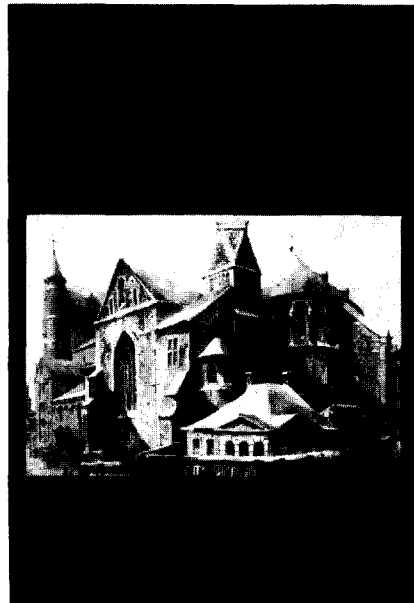
Feitelijk stuurden Van Tijen en Van Embden aan op een in steen uitgedrukte architectuurdiscussie tussen de *hard core* Nieuw Zakelijken en de gideonsbende van Forum, die tot op dat moment eigenlijk alleen op papier had plaatsgevonden. In de gebouwen van Van Stigt, Haan, maar bovenal Piet Blom kreeg de Forumbeweging een serieuze kans om aan de rationalisten duidelijk te maken welke alternatieven er zoal denkbaar waren. Met name Blom haalde een huzarenstukje uit door een bestaande boerderij zodanig tot een mensa om te bouwen dat zelfs Van Tijen door de knieën ging: 'Hoewel nauwelijks een steen en een balk van het oorspronkelijke gebouw werkelijk werd benut, bleef de geest ervan door gebruikmaking van hellende pannendak volkomen gehandhaafd, evenals binnen door het spel van houten balken en de ruimtelijkheid die zij vormden. Bovendien was het resultaat, ondanks zijn zeer gecompliceerde samenstelling, functioneel zeer bruikbaar.' Toen het centrale deel van de campus ter discussie kwam, kon een regelrechte botsing tussen Van Tijen en Blom echter niet uitblijven, waardoor Blom's ontwerp voor één groot gebouw (350 m lang en 15 à 18 m hoog) onuitgevoerd bleef. In plaats daarvan werd gestreefd naar een stedelijk centrum met een drietal pleinen en duidelijk onderscheiden gebouwen. Wel realiseerde Blom nog het studenten-activiteitscentrum De Bastille, een voorbode van zijn latere, nogal narcistische architectuur.

In de jaren tachtig is het oorspronkelijke structuurplan losgelaten om verdere versnippering tegen te gaan: de orthogonale structuur wordt doorkruist met diagonalen en een verdere concentratie van de gebouwen wordt nagestreefd. De auteur aarzelt niet om te speculeren over de toekomstige architectonische mogelijkheden van de campus in het licht van de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening en de aanwijzing van Enschede/Hengelo tot stedelijk knooppunt. Wat is nu de betekenis van dergelijke thematische studies naar grotere ensembles? In de eerste plaats wordt een staalkaart geboden van de Nederlandse architectuur, generaties architecten en de verbanden tussen architectuur en stedenbouw. Zij zijn daarmee een belangrijke aanvulling op de talrijke architectenmonografieën. Er komt ook een architectuur in beeld die gewoonlijk wordt veronachtzaamd: de utilitaire bouw, die in Nederland een bijzonder krachtige traditie kent en prachtige producten heeft voortgebracht, die maar zelden in de architectuurgeschiedenis doordringen.

Wellicht nog belangrijker is de levensverwachting van de gebouwen. Door de aanzienlijke toegenomen omsloopsnelheid van gebouwen zullen de meeste niet of niet zonder kleerscheuren de monumentwaardige leeftijd bereiken. Dit boek illustreert eens te meer dat een ouderwets monumentenbeleid per definitief tekort zal schieten voor de na-oorlogse architectuurproductie. Wil de gevestigde monumentenzorg een zinnige aanpak ontwikkelen voor het beheer – dus niet het behoud! – van dergelijke waardevolle ensembles dan zal hooguit vanuit een optiek van ruimtelijke ordening mogelijk zijn. Dat vereist een mentale ommezwaai: meer vooruitzien dan terugblikken.

Kees Bosma

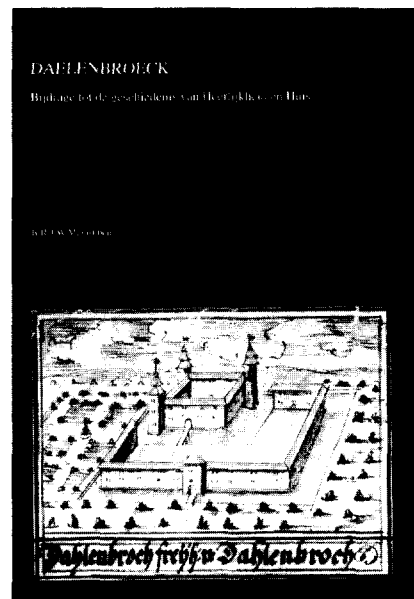
Bosman, A. F. W., *De Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht: bouwgeschiedenis en historische betekenis van de Oostpartij*, Zutphen 1990 (Clavis Kunsthistorische Monografieën, 9; uitgave Walburg Pers).

Delft wordt modern; architectuur en stedenbouw 1850-1940, Delft 1990 (serie-uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum, nr. 16).

Dijkstra, D., *Een restauratie-databank gewenst: een onderzoek naar de behoefte aan bouwhistorische en restauratie- en conserveringstechnische informatie in de restauratiepraktijk*, Delft 1990 (uitgave Werkgroep Restauratie, TU Delft).

Grüben, R. J. W. M., en **E. Nijhof**, *Daalenbroeck, bijdrage tot de geschiedenis van Heerlijkheid en Huis*, Delft 1990 (deel 13 van de reeks monografieën van de Werkgroep Restauratie TU Delft).

Jaarverslag 1989, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort 1990 (uitgave ROB).

Koen, D. T., *Utrecht verdedigd: fortificatie en mobilisatie 1914-1940*, Utrecht 1990 (Historische Reeks Utrecht 14; uitgave Stichting Matrijs).

Kreukels, L. en T. Hameler, *'In spijt van slechte tijden ...', de eerste tien jaar van woningbouwvereniging Beter Wonen en haar Amsterdamse architectuur*, Maastricht 1990 (uitgave ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Maastrichtse woningbouwvereniging Beter Wonen).

Lesger, C. M., *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*, Hilversum 1990.

Minis, L. L., *St. Janskerk*, Maastricht 1990 (uitgave Stichting Historische Reeks Maastricht).

Monumenten Inventarisatie Project-Den Haag, wijkbeschrijvingen en gebieden met bijzondere waarden, De Haag 1990 (uitgave van de Dienst ruimtelijke en economische ontwikkeling i.o., afd. Monumentenzorg).

Noort, J. van den, *Pion of pionier: Rotterdam – gemeentelijke bedrijvigheid in de negentiende eeuw*, Rotterdam 1990 (Historische Publikaties Rotterdam, grote reeks deel 41).

Reinhartz-Tergan, E., *J. J. P. Oud, architect/Architekt: meubelontwerpen en interieurs/Möbelenwürfe und Inneneinrichtungen*, Rotterdam 1990 (uitgeverij De Hef).

Rooijen, M. van, *De wortels van het stedelijk groen, een studie naar ontstaan en voortbestaan van de Nederlandse groene stad*, Utrecht-Rotterdam 1990 (proefschrift RU Utrecht).

Naar ruimtelijke kwaliteit, Den Haag 1990 (uitgave ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de Raad van advies voor de ruimtelijke ordening).

Steenbergen, C. M., *De stap over de horizon, een ontleding van het formele ontwerp in de landschapsarchitectuur*, Delft 1990 (proefschrift TU Delft).

Sterk, J., P. van Kooij, Vondel, Vincentius, *de Liefde: de geschiedenis van drie kerken in Amsterdam-West*, Amsterdam 1990 (uitgave Museum Amstelkring).

Schilstra, J. J., L. Brandts Buys, C. de Jong, *De stolp te kijk* (voll. herz. druk), Wormerveer, Stichting Uitgeverij Noord-Holland 1990.

Tromp, C. (red.), *Groninger kloosters*, Assen 1989 (Groninger Historische Reeks 5; uitgeverij Van Gorcum).

Het weke dak, riet- en strobekdekkingen, Zeist-Den Haag 1990 (Restauratievademecum-bijdrage nr. 11).

Woud, Auke van der, *De Bataafse hut; verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)*, Amsterdam 1990 (uitgave Meulenhoff).

ARCHEOLOGIE

Middeleeuwse opgravingen in Maastricht

De Rijksgebouwendienst te Maastricht begint binnenkort met de verbouwing van het Rijksarchief aan de St. Pieterstraat. Voorafgaand aan de bouw onderzoekt de dienst Stadsontwikkeling en Grondzaken de historische plaats van het oude kloostercomplex. In 1234 stichtten de Franciscanen hier hun eerste klooster met kerk in Maastricht. Met de bouw van de huidige kerk werd kort voor 1300 begonnen. Het klooster werd waarschijnlijk geheel verwoest in de 16de eeuw.

De archeologen zullen de verschillende bouwfasen van het middeleeuwse complex onderzoeken en ook aandacht besteden aan nog oudere grondsporen beneden het kloosterniveau. In de omgeving van het klooster zijn recentelijk Romeinse en vroeg-middeleeuwse resten gevonden. Op dit moment zijn de werkzaamheden geconcentreerd rond de fundamenteën van een oude kloostervleugel. Bijzondere vondsten zijn twee grafzerken met dateringen (1268 en 1273). Een stuk van het opgaand werk van de eerste stadsmuur is reeds zichtbaar.

De opgravingen zijn van boven te bekijken vanaf een plankier aan de ingang Begijnenstraat/Faliezusterspark. Op een groot info-paneel wordt informatie wekelijks bijgewerkt.

Inlichtingen en rondleidingen: T. Panhuysen/
W. Dijkman 043-292316/292297.

Overzicht van de fundamenteën van de laat-middeleeuwse kloostergang (midden) en de grote zaal met tegelvloer (rechts), die haaks op het koor van de Oude Minderbroederskerk stonden. Rechtsboven de reeds verbouwde 'Commandantswoning' (foto Gemeente Maastricht).

Italië-onderzoek naar Amsterdam

De twee Amsterdamse universiteiten nemen met ingang van 1991, samen met de Groningse universiteit, de opgravingsconcessie in het Italiaanse 'Satricum' over van het Rijksmuseum van Oudheden.

Sinds 1977 graaft een team van Nederlandse archeologen in de Etruskisch-Latijnse stad Satricum, de enig vast klassiek-archeologische en volledig Nederlandse opgraving in het buitenland. Het Nederlands Instituut te Rome (NIR) werd door de Italiaanse regering uitgenodigd het stadsonderzoek op zich te nemen van deze beroemde site. Dit gebeurde in het kader van een internationale reddingsactie van het acuut bedreigde bodemarchief rond de Italiaanse hoofdstad. Satricum, 60 km ten zuiden van Rome, kende een continue en zeer rijke bewoning vanaf de 10de eeuw v. Chr. tot diep in de Romeinse tijd. Sinds 1977, na de vondst van de oudste monumentale Latijnse inscriptie ter wereld, is er in samenwerking met onder meer de Groningse archeologen, die een subconcessie hadden voor een deel van het nederzettingsonderzoek, het archaische heiligdom van Mater Matuta blootgelegd, een 5de-eeuwse nekropool, een Romeinse villa, en een aantal spectaculaire 6de-eeuwse 'hofhuizen' in het stadscentrum. Ook kregen Nederlandse archeologen vaste voet in het Villa Giulia museum in Rome waar oudere vondsten uit de site bewaard worden. Met de pensionering van opgravingsleider Coen Stibbe, voorheen verbonden aan het Nederlands Insti-

tuut te Rome en later medewerker van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, verkoos het Ministerie van WVC zich uit het Satricum-project terug te trekken. De beide Amsterdamse universiteiten besloten eind oktober het NIR/RMO-onderzoek voort te zetten en in een gezamenlijke krachtsinspanning de wetenschappelijke oogst binnen te halen waarvoor in de voorgaande 14 jaar de basis is gelegd.

Inkrimpelingen leerstoelen archeologie Vrije Universiteit

De leerstoel Pre- en Protohistorie van Noordwest Europa aan de Vrije Universiteit te Amsterdam dreigt ten prooi te vallen aan nieuwe bezuinigingen. Sinds 1968 wordt deze bezet door Prof. dr W. A. van Es, van 1965 tot 1989 tevens directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Budgettaire problemen nopen de Faculteit der Letteren, waar het Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit (AIVU) is ondergebracht, het personeelsbestand uit te dunnen. De facultaire begroting wordt met 8% gesnoeid, wat neerkomt op ca. 1 miljoen gulden per jaar. In plaats van de gebruikelijke 'kaasschaafmethode', waarbij de pijn gelijkmatig wordt verdeeld, kiest men nu voor het opheffen van leerstoelen. Het bestaande hooglerarenbestand van 26,4 wordt daartoe ingekrompen tot 21,2. Naast Archeologie, waar 0,4 leerstoel wordt ingeleverd, worden de studierichtingen Semitische Talen en Klassieke Talen getroffen (beide van 2,5 naar 1 leerstoel), terwijl de studie Fries geheel verdwijnt. Samen met de archeologische leerstoel wordt ook een volle wetenschappelijke formatieplaats Prehistorie opgeheven, die sinds de oprichting van het AIVU door terpenonderzoekster Dr. M. Miedema wordt bezet.

De overwegingen om uitgerekend de leerstoel van Van Es te laten verdwijnen zijn dat de Europese pre- en protohistorie ook al aan de Universiteit van Amsterdam gedoceerd wordt, en dat de faculteit overigens kiest voor een accent op de cultuurgeschiedenis van de klassieke oudheid. Dat daarmee voorbij wordt gegaan aan het unieke karakter van het AIVU, waar als enige plaats in Nederland de klassieke archeologie met de protohistorie is geïntegreerd, wat blijkt uit de Romeins-provinciaal nederzettingsonderzoek in zowel Brabant als Zuid-Italië, schijnt de VU niet te deren. En al evenmin lijkt men erg onder de indruk van het grote nationale en internationale prestige van Van Es: onder ander lid van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, *Honorary Fellow of the Society of Antiquaries*, *ordentliches Mitglied des Deutschen Archäologischen Instituts*, veelvoudig promotor, en zeer vruchtbaar schrijver. Aan een bijkomend bezwaar, dat bij opheffing van deze leerstoel er wel erg wordt beknipt op de krap vier Nederlandse leerstoelen pre- en protohistorie, provinciaal-Romeins en vroegmiddeleeuws, wordt niet zwaar getild.

Als de VU haar oor niet leent aan de krachtige protesten van haar eigen Archeologisch Instituut, van de verzamelde Nederlandse archeologen, en van de bij Van Es gepromoveerden, zal opheffing met ingang van 1992 een feit zijn.

Honderdste sterfdag van Heinrich Schliemann

De Duitse handelsmagnaat Schliemann, die tegen de gevestigde mening in en met onorthodoxe middelen de legendarische stad Troje op de Aziatische noordwestkust wist te ontdekken, stierf op 26 december 1890. Schliemann blijkt op meer dan één manier met Nederland verbonden. Hij lijdt als 19-jarige kajuitjongen, op weg naar Venezuela, schipbreuk voor Texel waarna hij zich bij een Amsterdams handelshuis vestigt om later schatrijk te worden als zelfstandig ondernemer in St. Petersburg en tenslotte zijn fortuin te spenderen aan archeologisch onderzoek. Bovendien werkte zijn medeonderzoeker Dörpfeld, na vergeefs met hem op het eiland Ithaka naar het paleis van Odysseus te hebben gezocht, later voor datzelfde onderzoek nauw samen met een andere Nederlandse amateur-archeoloog, de grootvader van de huidige burgemeester van Leiden en voorzitter van de KNOB, C. H. Goekoop.

In december verschijnt er een studie van C. H. Goekoop: *Op zoek naar Ithaka. Een speurtocht naar het vaderland van Odysseus*, uitgegeven door Heureka in Weesp. Goekoop leest de Odyssee – net als Schliemann de Ilias – met onbevengende ogen en traceert Odysseus' paleis op een nog door niemand vermoede plek: niet op het moderne Ithaka maar op de noordpunt van het grotere buureiland Kephallenia. Cruciaal is Goekoops inzicht dat Homerus Ithaka als 'verst in zee gelegen' noemt, en nooit als eiland, maar als land. Hij volgt de voetsporen van zijn grootvader, die echter jarenlang tevergeefs zocht; zijn grootmoeder Johanna financierde overigens in de jaren 30 een aantal opgravingscampagnes in Satricum.

Mr C. H. Goekoop, Op zoek naar Ithaka. Een speurtocht naar het vaderland van Odysseus, uitgeverij Heureka, Weesp (f 39,50, 200pp.'s, rijk geïllustreerd met kaarten en foto's).

Tot en met januari 1991 loopt in het Museum für Ur- und Frühgeschichte, onderdeel van de Staatliche Museen zu Berlin op het voormalige Oost-Berlijnse Museeninsel de tentoonstelling 'Troja, Mykene, Tyrins – Heinrich Schliemann zum 100. Geburtstag'. Dagelijks 10-17 uur (onder voorbehoud), tel. 09-37-2-2200.381.

Seizoenkampement van de Enkelgrafcultuur bij Hoogwoud (N.-H.)

De Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) te Amersfoort heeft nabij Hoogwoud aan de Mienakker een goed geconserveerde nederzetting van de zgn. Enkelgrafcultuur (EGK) opgegraven. Dit onderzoek is uitgevoerd in het kader van een meerjaren onderzoeksproject waarin de bewoning in de Nieuwe Steentijd van het noordelijke deel van

Noord-Holland centraal staat. In verband hiermee zijn in het ruilverkavelingsgebied *De Gouw* in 1989 reeds tien nederzettingen van de EGK in detail verkend door middel van kleine testopgravingen en booronderzoek.

Bij de opgraving van *Mienakker* zijn over een oppervlak van ca. 350 m² in de zogenaamde cultuurlaag, bestaande uit verschillende lagen schelpen en vergaan plantaardig materiaal, grote hoeveelheden vondsten geborgen (steen, aardewerk, bot, barnsteen, houtskool, zaden, fossiele uitwerpselen etc.). De nederzetting *Mienakker* blijkt gebruikt voor jacht op vogels, de verwerking van zeevis (kabeljauw en schelvis) en waarschijnlijk ook als veeweiders-station. Gedetailleerde analyse van de vele botresten zal mogelijk uitsluitsel geven over de preciese aard van deze activiteiten en over het seizoen waarin deze hebben plaatsgevonden.

Van bijzonder belang is de ontdekking van twee kleine tweeschepige huisplattegronden. Het is voor het eerst dat dergelijke structuren van de EGK in noordwest-Europa zijn ontdekt. Naast een van deze huizen is een kleine barnsteenbewerkingsplaats, een kuil met enkele tientallen liters verkoold graan (vooral naakte gerst met slechts zelden kafresten), en een ondiep graf aangetroffen. Van het skelet ontbraken het rechterschouderblad, de rechterarm, en de beide onderbenen en voeten. Op de uiteinden van de bovenbenen, en op een fragment van het scheenbeen zijn talrijke knaagsporen aanwezig. Mogelijk is het kadaver in 'rijpe' toestand aangevreten, waarbij door het getrek aan de rechterarm ook het schouderblad heeft losgelaten. Aan de dode waren geen grafritten meegegeven.

J. W. H. Hogestijn

Nederzetting van de Trechterbekercultuur in de Wieringermeer

Nabij Slootdorp in de Wieringermeer is in 1989 op een landbouwkavel door mevrouw Maris, echtgenote van de grondgebruiker, een aantal artefacten aangetroffen die zonder enige moeite ten dele toegeschreven kunnen worden aan de Trechterbekercultuur. De aard van deze artefacten – typisch versierd aardewerk, een groensteen bijtje, bijlfragmenten en transversale pijlspitsen – was voor drs. S. W. Jager (plaatsvervangend provinciaal archeoloog van Noord-Holland) aanleiding begin 1990 een nadere terreinverkenning uit te voeren. Hierbij bleek dat op het terrein een huneuze vlek aanwezig was met een duidelijke concentratie van vondsten, zonder twijfel duidend op de aanwezigheid van een nederzetting.

Vondsten van de Trechterbekercultuur zijn in Noord-Holland slechts zeer sporadisch bekend (een fragment van een knophamer van Wieringen en een grote vuursteen bijl afkomstig van Zandwerven). Bovendien zijn van deze cultuur op de zandgronden – waar zij het meest frequent is aangetroffen – organische resten zoals botten, en onverkoolde zaden, vrijwel steeds vergaan, en zijn grondsporen schaars. Vanwege het grote potentiële wetenschappelijke belang van deze vindplaats is door de ROB een gedetailleerd booronderzoek verricht, en zijn enkele proefkuilen opgegraven.

Bij dit onderzoek bleek dat het grootste deel van

Vondst nederzetting Trechterbekercultuur, Wieringermeer (foto: ROB, nr. H. 7345-5).

de cultuurlaag door het jaarlijkse ploegen in de bouwvoor was opgenomen. Slechts in enkele drainagesleuven bleken brokken cultuurlaag aanwezig. Een nadere bestudering van deze brokken toonde aan dat deze laag bestaat uit meerdere lagen schelpgruis en gehumificeerd organisch materiaal. Het ophogen van een nederzetting was in het voormalige stroomgebied van IJssel en Vecht al gebruikelijk in het Vroeg-Neolithicum (Swifterbantcultuur) en in het Late Neolithicum (Enkelgrafcultuur). In de bouwvoor en in de drainagesleuven is een grote hoeveelheid vondsten verzameld, onder andere versierd en onversierd aardewerk, botten (slachtafval en werktuigen), vuursteen (werktuigen en bewerkingafval) en schelpen (vooral kokkels en mossels). In de zavelige ondergrond tekenden zich bovendien enkele zeer duidelijke paalsporen af. Uit de samenstelling van het verzamelde bot valt af te leiden dat de jacht een belangrijke rol in de economie heeft gespeeld. De nederzetting kan door de versierde scherven voorlopig geplaatst worden in Horizon 3/4 (vlgs Brindley) of Laat Vrouwen/Vroeg Havelte (vlgs Bakker), d.w.z. rond 4500/440 BP.

J. W. H. Hogestijn en S. W. Jager

MONUMENTENZORG

Monumenten Inventarisatie Project Den Haag

Op 24 oktober 1990 heeft de Haagse wethouder van Verkeer en Vervoer, drs. H.J. Meijer, het Rapport Monumenten-Inventarisatie-Project Den Haag gepresenteerd. Het rapport is het resultaat van twee jaar inventariseren, documenteren en beschrijven van de Haagse architectuur en stedenbouw uit de periode 1850-1940. Het werk werd verricht in het kader van het landelijke Monumenten Inventarisatie Project (MIP) waarvan leiding en coördinatie berust bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Het onderzoek heeft onder meer ten doel een breed overzicht te krijgen van de bouwkundige en stedenbouwkundige productie uit de bijna honderd jaar waarin het moderne Nederland ontstond.

Den Haag groeide in deze periode van een provincieplaats tot een grote stad met in de tweede helft van de vorige eeuw een aanzienlijke industriële bedrijvigheid. Later ontwikkelde de stad zich vooral als zetel van een sterk groeiend overheidsapparaat en als vestigingsplaats van talrijke maatschappijen en instellingen. Het inwonertal steeg explosief van ongeveer 70.000 in 1850 tot 200.000 rond de eeuwwisseling en tot 500.000 in 1940.

In het rapport zijn de wijken, die het gevolg waren van deze bevolkingsgroei en de ontvolking van het centrum beschreven volgens een vaste opzet. Het gemeentelijk Bureau monumenten-

zorg heeft naast deze wijkbeschrijvingen ongeveer 1700 gebouwen en ensembles geïnventariseerd en van elke wijk een inventarisatie-/periodiseringskaart en een

structuur-/waarderingskaart gemaakt. Dit uitgebreide kaartmateriaal zal in een later stadium worden uitgegeven. De verzamelde gegevens zijn volgens een landelijk toegepaste methodiek verzameld en in een computerbestand opgeslagen.

Naast deze werkzaamheden heeft Den Haag de naoorlogse wijken in het onderzoek betrokken voorzover het de stedenbouwkundige ontwikkeling betrof. Veel van wat na 1945 in de Haagse stadsontwikkeling gebeurde had immers een lange voorgeschiedenis.

Op grond van het onderzoek selecteerden de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en het gemeentelijk bureau monumentenzorg 'gebieden met bijzondere waarden'. Den Haag scoort landelijk gezien hoog met niet minder dan zeventien van zulke gebieden, die zich onderscheiden door cultuurhistorische en stedenbouwkundige waarden en door gaafheid en zeldzaamheid.

Dit bijzondere gegeven vraagt om een coherent beleid ten aanzien van ruimtelijke ordening, monumentenzorg, stadsvernieuwing en openbare ruimte.

Architectuur en stedenbouw 1850-1940 Den Haag: Archipelbuurt, Zeeheldenkwartier-Willemspark en Duinoord. In het centrum het Vredespaleis (foto: gemeente Den Haag).

De inventarisatie

De inventarisatie van gebouwen uit de periode 1850-1940 is per wijk geschied. Hierbij is de wijkindeling van 1980 aangehouden en niet de recente indeling in zeven stadsdelen. De reden voor deze werkwijze is het feit dat Den Haag zich in hoofdzaak wijksgewijs heeft uitgebreid en dat de meeste wijken qua bebouwingsbeeld een eenheid vormen.

Voor het opnemen in het MIP van objecten (gebouwen, bruggen enz.) en ensembles hebben als **uitgangspunten** gegolden:

- het object (ensemble) behoort tot de periode 1850-1940;
- de keuze wordt in de eerste plaats afgewogen tegen de architectonische en cultuurhistorische identiteit van een wijk zonder daarbij een vergelijking op stadsniveau geheel buiten beschouwing te laten;
- uit de inventarisatie dient een representatief beeld van een gebied te ontstaan;
- de stedenbouwkundige situatie kan een overweging zijn voor opname;
- alle beschermde monumenten en objecten met een bijzondere waarde worden geïnventariseerd.

Op het eerste uitgangspunt zijn enkele uitzonderingen gemaakt, namelijk in die gevallen waar het gebouw weliswaar van voor 1850 dateert maar stilistisch toch gesproken kan worden van een object behorend tot de MIP-periode. Ook zijn er met name in het centrum 17de- of 18de-eeuwse panden geïnventariseerd vanwege de dominante 19de-eeuwse transformatie die zij in het gevelbeeld hebben ondergaan; het betreft dan meestal waardevolle winkelpuien.

De inventarisatie op locatie werd aangevuld met gegevens die door beperkt archief- en literatuuronderzoek naar boven kwamen. Een bijzondere categorie vormden de zaken van bedrijf en techniek, ook wel aangeduid met de industriële archeologie. Het gaat hierbij niet alleen om (voormalige) fabrieksgebouwen maar ook om bruggen, sluizen, stationsgebouwen, pakhuizen enz.

De wijkbeschrijvingen

Bij de wijkbeschrijvingen zijn ook de naoorlogse wijken betrokken alhoewel de grens van het onderzoek landelijk op het jaartal 1940 is bepaald. In Den Haag echter dateren de eerste plannen voor de na de oorlog gebouwde wijken vaak al van ver voor de Tweede Wereldoorlog. Aangezien de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in samenwerking met het gemeentelijk bureau monumentenzorg vlak voor de start van het Haagse MIP de publicatie *'s-Gravenhage 1840-1940, 100 jaar Haagse stadsontwikkeling* (VOM-reeks 1988, nr. 1) had gemaakt, is voor het MIP-rapport afgezien van een toelichting op de hele stad. In een later stadium zal een herdruk van *'s-Gravenhage 1840-1940* worden opgenomen. Ook is afgezien van een beschrijving van het Centrum omdat de RDMZ in de toelichting op de Uitbreiding van het Beschermd Stadsgezicht Den Haag (1988) een uitvoerige analyse reeds had gemaakt en de nadruk in deze fase lag op de gebieden die na 1850 zijn ontstaan.

De wijkbeschrijvingen zijn volgens een vast stramen opgezet:

1. de ontwikkelingsgeschiedenis; hierbij wordt ingegaan op:
 - de situatie voor de totstandkoming van de wijk,

- de terreingesteldheid,
 - de rol van de overheid en particuliere ondernemers bij de ontwikkeling,
 - de fasering,
 - de structuur van het gebied,
 - de belangrijkste functies,
 - de schaal en stedenbouwkundige karakteristiek;
2. structurele en/of functionele veranderingen sinds de totstandkoming van de wijk;
 3. de verkeersafwikkeling;
 4. het bebouwingsbeeld; aan de orde komen de bouwkundige en stilistische kenmerken;
 5. bijzondere kwaliteiten in het gebied; hierbij kan het gaan om de stedenbouwkundige opzet, het niveau van één of meer functies, gebouwen en ensembles, groen- en waterstructuren, (sociaal-)historische waarden; dit onderdeel van de wijkbeschrijving dient met de bijbehorende waarderingskaart gelezen te worden.

Kaartmateriaal

Tot het project behoorde het vervaardigen van kaarten. Deze zullen in een later stadium worden gepubliceerd.

Voor de stad als geheel wordt op een kaart (1 : 20.000) aangegeven:

- * de belangrijkste wegen-, spoor-, water- en groenstructuren;
- * een functionele typologie:
 - gebieden met overwegend een woonfunctie,
 - gebieden met gemengde functies,
 - gebieden met overwegend kantoren,
 - gebieden overwegend bestemd voor industrie, bedrijven en opslag.

Per deelgebied worden twee kaarten vervaardigd:

1. **een inventarisatiekaart** (1 : 5.000) met:
 - * een periodisering in drieën: bebouwing van voor, tijdens en na de MIP-periode;
 - * de geïnventariseerde objecten en ensembles;
2. **een waarderingskaart** (1 : 5.000) ten behoeve van het beleid met betrekking tot onder meer ruimtelijke ordening, stadsvernieuwing, stedelijke vernieuwing en inrichting openbare ruimte; aangegeven zijn:
 - * gebouwen en gebieden van na 1940 die geen samenhang vertonen in structuur, schaal, vorm en/of materiaal met de oorspronkelijke architectuur, de oorspronkelijke stedenbouwkundige opzet of een harmonisch ontwikkelde situatie;
 - * gebouwen en gebieden die wel bovengenoemde samenhang in min of meerdere mate vertonen en (met name op wijkniveau beschouwd) zijn gekenmerkt als:
 - a. indifferent tot beeldondersteunend,
 - b. beeldondersteunend tot beeldbepalend ('karakteristiek voor de wijk'),
 - c. beeldbepalend (hoge ensemblewaarde); een vergelijking op stadsniveau kan in het oordeel worden betrokken;
 - * waardevolle individuele zaken: beschermde monumenten en zaken die wellicht in aanmerking komen voor plaatsing op de gemeentelijke of rijks-monumentenlijst;
 - * bijzondere (historisch-) stedenbouwkundige c.q. landschappelijke gegevens;
 - * waardevolle groenstructuren;
 - * waardevolle waterstructuren.

Vervolg

Een werkgroep van de Dienst Ruimtelijke en Economische ontwikkeling van de gemeente Den Haag, waarin vertegenwoordigd de disciplines planologie, verkeer, stedelijke ontwikkeling en monumentenzorg, is belast met de voorbereiding van een beleidsnota over behoud en vernieuwing van de architectuur en stedenbouw uit de periode 1850-1940. De wethouder, de heer Meyer, heeft bij de presentatie van het MIP-rapport benadrukt dat de gemeente prioriteit zal geven aan de integratie van monumentenzorg en ruimtelijke ordening. Het voornemen is om nog in 1991 met beleidsuitspraken te komen over dit onderwerp.

De toekomst van het Europese stadsmilieu

De Commissie van de Europese Gemeenschappen heeft recent een rapport uitgebracht over het stadsmilieu in Europa.¹ De directe aanleiding is de toenemende zorg over het stedelijk verval. De problemen van de steden zijn volgens de Commissie een vroegtijdig waarschuwingssignaal van een meer diepgewortelde crisis die ons zal dwingen de huidige modellen inzake ruimtelijke ordening en stadsontwikkeling te herzien. Natuurlijk kampen niet alle Europese steden, gezien hun uiteenlopende niveaus van economische en sociale ontwikkeling en hun verschillende economische functies en geografische kenmerken, met dezelfde problemen. Toch zijn er veel overeenkomsten. Het rapport is bedoeld als een eerste stap op weg naar overleg en bezinning met het uiteindelijke doel om op Europees niveau tot concrete maatregelen te komen.

Verstedelijking is het resultaat van een combinatie van economische, sociale, culturele en politieke dynamiek. In het rapport worden de volgende typeringen gegeven (blz. 9): de **economische dynamiek**: de stad is synoniem met nabijheid en voorziet in de veelsoortige contacten en activiteiten die haar tot informatiecentrum en creatief middelpunt maken;

hierdoor zijn steden aantrekkelijk voor ondernemingen;

de **sociale dynamiek**: de stad verenigt in zich een groot aantal sociale voorzieningen. In het algemeen geldt dat de stad staat voor keus: keus op het gebied van sociale relaties, onderwijs, diensten en werk;

de **culturele dynamiek**: net als in de sociale sfeer waarvan zij deel uitmaakt, wordt de culturele rol van de stad bepaald door dichtheid, nabijheid en keuze. Deze factoren vergemakkelijken de 'productie' van cultuur evenzeer als de 'consumptie' ervan. Daarnaast biedt het historisch erfgoed van de stad unieke mogelijkheden om met cultuur verband houdende economische activiteiten, inclusief toerisme, te ontplooiën; de **politieke dynamiek**: meer dan enig andere plaats moet de stad rechtstreeks gehoor geven aan de eisen van haar burgers inzake 'goed bestuur'. Het is een plaats waar directe medezeggenschap mogelijk is en waar het individu de meeste vrijheid heeft om zijn gevoel van waarde als persoon en als burger te ontwikkelen.

De problemen die het stadsmilieu bedreigen worden behandeld vanuit drie invalshoeken of thema's: stadsverontreiniging, de gebouwde omgeving en natuur. Bij de behandeling van de gebouwde omgeving (blz. 22 en volgende) wordt de historische identiteit en diversiteit van de stedelijke centra als een essentieel uitgangspunt aangemerkt. *De historische centra van Europa's steden, aldus het rapport, vormen, waar zij intact gebleven zijn, een belangrijke verbinding met de vroegere cultuur en het verleden van de stad. In een wereld die meer en meer wordt gedomineerd door internationale architectuurstijlen en bouwtechnologie, zijn historische centra unieke plaatsen, waardoor steden zich van elkaar onderscheiden. (...) Door de enorme ontwikkelingsdruk van de (stedelijke) activiteiten is niet veel overgebleven van de traditionele structuur van onze steden, die is vervangen door nieuwe gebouwen, vaak van middelmatige, zo niet slechte, kwaliteit. Heel weinig van wat vandaag de dag gebouwd wordt, zal door toekomstige generaties worden beschouwd als een belangrijke nalatenschap. Beschrijving van deze vernietiging op Europese schaal is moeilijk omdat officiële classificatie- en registratiesystemen (per land) enorm uiteenlopen.*

Verval in het centrum van Dublin, culturele hoofdstad van Europa in 1991 (foto: F. van Voorden, 1990).

Het rapport noemt met betrekking tot het aspect monumentenzorg de volgende punten relevant voor verdere beleidsontwikkeling. Het eerste punt betreft de constatering dat in Europa een officieel classificatie- en registratiesysteem voor monumenten en waardevolle stedelijke gebieden ontbreekt (blz. 23). In dit verband wordt melding gemaakt van het feit dat Nederland een uitgebreid classificatiesysteem voor afzonderlijke huizen heeft, dat in Italië de classificatie van complete historische centra is geregeld bij plaatselijke verordeningen en nationale wetgeving en dat in België, waar relatief weinig geclassificeerde gebouwen zijn, meer restrictieve criteria worden toegepast.

Het tweede punt is de erkenning van een Europese dimensie van het historische en culturele erfgoed van steden (west en oost-Europa). Het rapport nodigt overheden, in het bijzonder de besturen van de grotere steden, georganiseerde beroepsgroepen en particuliere organisaties uit de discussie te starten en te komen met inhoudelijk commentaar en praktische voorstellen. Het derde punt betreft aanbevelingen. Met betrekking tot de monumentenzorg zijn de volgende van betekenis (blz. 48 en blz. 57):

- de Gemeenschap dient te zorgen voor ruimere financiële middelen voor het behoud van historische gebouwen en wijken van Europese betekenis, en
- de mogelijke voordelen van een communautair systeem voor de erkenning van de historische en culturele betekenis van bepaalde gebouwen en delen van stedelijke gebieden dienen in aanmerking te worden genomen.

Het rapport maakt duidelijk dat het probleem van stadsherstel en stadsvernieuwing pas nu in volle omvang manifest wordt. De inspanningen die in veel Europese steden, zeker ook in Nederlandse steden, zijn geleverd in de jaren zeventig en tachtig waren vooral gericht op woning- en buurtherstel. Commerciële en bijzondere functies in het stadscentrum waren nog van een schaal en intensiteit die paste bij de structuur van de historische stad en bleven om die reden buiten de programma's.

De omvang waarin de problemen zich nu manifesteren en de tendens ook sterke economische functies toe te laten in de binnenstad maken het vrijwel ondoenlijk de stadsvernieuwingsaanpak uit de voorbije periode opnieuw toe te passen.

Nu de functionele en dus economische vernieuwing van de gehele binnenstad, inclusief de gebieden uit de periode 1850-1940, aan de orde komt is allereerst een functioneel ontwerp voor de stad nodig om de uiteenlopende doelstellingen met elkaar in verband te brengen. Noodzakelijkerwijs komt hiermee de gehele historische stad, inclusief de 19de en 20ste eeuwse woonwijken en de industriegebieden als onderwerp van planvorming in beeld. De opgave is om de waardstelling op deze schaal inzichtelijk te maken, waarbij het essentieel is dat de samenstellende onderdelen (het gebouw, de stedenbouwkundige ruimte) als bouwstenen hanteerbaar blijven. Een globalisering van de culturele identiteit tot iets abstracts, iets literairs, zal geen directe invloed kunnen uitoefenen op ontwerp- en bouwprocessen.

De Nederlandse monumentenzorg is met behulp van expertise vanuit de vakgebieden stadsontwerp en volkshuisvesting in een goede uitgangspositie een bijdrage te leveren aan deze nieuwe opgave van schaalvergroting en detaillering.

F. W. van Voorden

Noot

1 *Groenboek over het stadsmilie*, Brussel 1990 (Mededeling van de Commissie van de Europese gemeenschappen aan de Raad en het Parlement, Brussel 11 juli 1990; cat. nr. CB-CO-90-276-NL-C). Nadere informatie: EG-Beraad voor de Bouw, tel. (070)-3282235.

Verslag van de 9e General Assembly ICOMOS

Van 6 tot en met 11 oktober 1990 vond te Lausanne de 9e *General Assembly* plaats, die eens per drie jaar wordt georganiseerd door ICOMOS (*International Council on Monuments and Sites*). Dit keer werd de *Assembly* gecombineerd met een internationaal symposium dat als thema had: *ICOMOS, quarter of a century; Achievements and prospects*. Door middel van dit symposium werd aandacht besteed aan het 25-jarig bestaan van ICOMOS. De organisatie was in handen van het Zwitserse Nationale ICOMOS-comité.

In totaal namen 395 personen deel, afkomstig uit 44 landen. De Nederlandse delegatie, bestaande uit 9 leden, stond onder leiding van de voorzitter van het Nederlands comité, de heer J. Jessurun.

De *General Assembly*, die eens per drie jaar bij elkaar komt, is het hoogste orgaan binnen ICOMOS. De *Assembly* kiest de *President*, de *Vice-Presidents*, de *Secretary General* en de *Treasurer General*, die samen het *Bureau* vormen. Verder kiest de *Assembly* de 12 leden van de *Executive Committee*.

De *General Assembly* bepaalt het programma en het financiële beleid voor een periode van drie jaar en beziet of de doelstellingen van ICOMOS in de voorbije periode bereikt werden. Tenslotte ratificeert de *Assembly* nieuwe charters en resoluties.

De zittende *Secretary General*, Helmut Stelzer, presenteerde het verslag over de voorbije drie jaren en de zittende *President*, Roberto di Stefano, hield zijn toespraak.

Op woensdag 10 oktober 's middags vonden de verkiezingen plaats voor het *Bureau* en de leden van het *Executive Committee*.

Op donderdag 11 oktober hield de nieuw gekozen *President*, Roland Silva (Sri Lanka), een speech, die goed ontvangen werd. Hij kondigde onder meer aan serieus werk te zullen maken van een betere en snellere administratieve respons door het internationale secretariaat in Parijs.

Op het budget voor de periode 1990-1993 werd nauwelijks ingegaan omdat er geen duidelijk voorstel was. De nieuwe *Treasurer General*, Jan Jessurun (Nederland), zal een zware dobber hebben aan het verbeteren van het financiële reilen en zeilen van ICOMOS. Op dit moment staat het er uitermate slecht voor.

Besloten is verder om een jaar vóór de volgende *General Assembly* (die in 1993 wordt gehouden in Sri Lanka) een extra *Assembly* in te lassen om in 1993 nieuwe statuten te kunnen gebruiken.

Symposium

Het symposium *ICOMOS, quarter of a century; Achievements and future prospects* vond plaats op maandag 8, dinsdag 9 en woensdag 10 oktober. De deelnemers werden verdeeld over drie groepen die zich elk over één van de volgende drie thema's bogen:

1. *Achievements and future prospects*;
2. *The Venice Charter*;
3. *Experience and Education*.

Aan elk van de groepen werd door één of meer Nederlandse delegatieleden deelgenomen.

De bedoeling van het eerste thema was te komen tot een diepgaande en objectieve reflexie op de activiteiten die ICOMOS gedurende de afgelopen 25 jaar heeft ontplooid. Men boog zich over de vraag wat er wel en wat er juist niet gerealiseerd is. Op basis van deze analyse werd gepoogd de taken van ICOMOS te omschrijven en het belang en de urgentie ervan te meten. Op die manier werden bouwstenen aangedragen voor een programma van wenselijke toekomstige activiteiten voor ICOMOS.

Het thema *Venice Charter* was gekozen met de bedoeling te onderzoeken op welke wijze de principes van het Charter van Venetië begrepen en geïnterpreteerd zijn in de verschillende delen van de wereld. De principes zelf stonden niet ter discussie, maar meer de toepassing ervan in verschillende situaties. Hierbij werd ook aandacht geschonken aan de diverse andere charters, die aan het Charter van Venetië zijn ontsproten, zoals het *Charter on Historic Cities*, het *Charter on Historic Gardens and Landscapes* en andere. Het is van het grootste belang dat deze fundamentele teksten niet alleen een papieren bestaan leiden, maar ook daadwerkelijk gebruikt kunnen worden.

Met name rond dit thema werden door de nationale en internationale comités vele papers ingediend, die alle zijn gebundeld in de *Symposium Papers*, een dik boekwerk dat in het Documentatiecentrum van de Stichting NCM te raadplegen is. De Nederlandse bijdrage werd geschreven door drs W. F. Denslagen, verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, onder de titel *The Charter of Venice and the preservation of historic buildings in the Netherlands during the period from 1964 to 1990*.

Het derde thema, *Experience and Education*, werd geselecteerd omdat het doorgeven van kennis en ervaring op het gebied van bescherming en behoud van het historisch erfgoed een belangrijke taak van ICOMOS is. Het is geen eenvoudige zaak omdat die ervaring niet alleen moeilijk te verkrijgen is, maar ook moeilijk over te brengen is. Er moet daarom gewerkt worden aan betere methoden.

De discussies in de groepen waren over het algemeen levendig en er werden veel concrete ervaringen en suggesties uitgewisseld. Dinsdag 9 oktober werd een aantal excursies georganiseerd om de thema's in de praktijk toe te lichten. Hiertoe waren verschillende zeer interessante gebieden geselecteerd. De excursies werden enthousiast ontvangen, hetgeen ondermeer te danken was aan de uitstekende gidsen.

Woensdagochtend werd plenair verslag uitgebracht van de bevindingen van de diverse themagroepen en werd een aantal aanbevelingen door de *Assembly* aangenomen.

Verslag: Ben Verfürden, secretariaat Nederlands ICOMOS-comité. Nadere inlichtingen betreffende ICOMOS: tel. 020-277706.

In Bulletin 1990 nr. 5 zijn een aantal tentoonstellingen aangekondigd die tot in, of na januari 1991 zijn te bezichtigen. Deze tentoonstellingen worden hier niet opnieuw vermeld. In het hiernavolgende zijn – zonder verdere rubricering – nieuwe tentoonstellingen opgenomen voor de komende periode.

Rusland in de 18de eeuw

Eind november is door de Russische ambassadeur in Nederland een grote tentoonstelling geopend in het Museon te Den Haag onder de titel: *Rusland in de 18de eeuw*. De tentoonstelling is samengesteld door het Staats-Historisch Museum in Moskou. Uit de zeer omvangrijke collectie van dit museum zijn meer dan 300 voorwerpen geselecteerd, die samen een beeld geven van de Russische cultuur in de 18de eeuw. De tentoonstelling is het eerste resultaat van een samenwerkingsovereenkomst, die sinds vorig jaar tussen het Russische museum het het Museon bestaat.

Het Staats-Historisch Museum is in 1872 gesticht en gehuisvest aan het Rode Plein in Moskou. Momenteel is het gesloten voor bezoekers in verband met een ingrijpende restauratie en herinrichting.

Dit biedt een goede gelegenheid om het Nederlandse publiek kennis te laten maken met een aantal fraaie en interessante voorwerpen, waarvoor men anders een reis naar de Sovjet-Unie zou moeten ondernemen. Verreweg het grootste deel van deze voorwerpen is nog nooit buiten Rusland geëxposeerd geweest.

De 18de eeuw was voor Rusland een periode die wel enige overeenkomst vertoont met het huidige tijdsgewricht. Ook toen kwam een hele reeks nieuwe ideeën het land binnen, die de samenleving ingrijpend hebben beïnvloed. De werking van het nieuwe ging niet zonder schokken en wekte ook verzet op. Het was te danken aan het daadkrachtige optreden en de tomeloze energie van tsaar Peter de Grote dat veel hervormingen doorgang vonden. Zo werd de 18de eeuw voor Rusland een periode van snelle transformatie. Door invloeden vanuit de westerse landen moesten oude tradities plaats maken voor een nieuwe cultuur. Dit gold met name voor de hogere standen. De grote meerderheid van het volk bleef vooralsnog trouw aan het verleden.

Rusland in de 18de eeuw, uit de collectie van het Staats-Historisch Museum in Moskou; Museon, Stadhouderslaan 41, 2517 HV 's-Gravenhage, telefoon 070-514181; 30 november 1990 t/m 3 maart 1991.

Het weeshuis aan de Hooglandsekerkgracht, Leiden

Van 16 november 1990 tot en met 13 januari 1991 is in het Nationaal Natuurhistorisch Museum – voorheen Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie en van 1583 tot 1961 Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis – de tentoonstelling *Het weeshuis aan de Hooglandsekerkgracht* te zien in een zaal van het voormalige weeshuis.

Deze tentoonstelling wordt georganiseerd door het College van Regenten en Regentessen van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis, het Gemeentearchief Leiden en het Nationaal Natuurhistorisch Museum.

Reeds de buitenkant van het gebouw laat een aantal interessante bijzonderheden zien van het gebouw, waarin bijna vier eeuwen lang één van de eerste weeshuizen van Nederland was gehuisvest:

- de nauwe poort met basreliëf en bovenop de poort o.a. het wapen van Leiden en beelden van een weesjongen en een weesmeisje;
- de binnenplaats met inscriptie boven de zijdeur en de namen en wapens van degenen, die bij de bouw betrokken waren, bij de voormalige hoofdingang.
- het takelblok en de pomp aan de rechterkant van de binnenplaats.

De tentoonstelling is opgebouwd uit de volgende onderdelen: geschiedenis van de instelling, vrijwillige brandweer, bouwgeschiedenis, organisatie – met regenten en regentessen, bestuur, binnenvader en -moeder, discipline met schrobbebank en blok-aan-het-been, vorming – met de onderdelen onderwijs, religie, tewerkstelling en uitbesteding, inkomsten en uitgaven, waarbij voeding, kleding en vrijetijdsbesteding aan de orde komen. Tijdens de tentoonstelling is muziek te beluisteren, gecomponeerd door Christian Friedrich Ruppe (1753-1826). Zijn elfdelige kerstcantate uit 1796 was de eerste compositie voor het Zangcollege van het Heilige Geest- en Arme Wees- en Kinderhuis van Leiden.

Op zondagmiddag en op enkele avonden (voor groepen, op aanvraag) bestaat de mogelijkheid een begeleid bezoek te brengen aan de regtenkamer. Deze Lodewijk XVI stijlkamer, die in 1778 werd ingericht, is volkomen intact bewaard gebleven.

De tentoonstelling werd mede georganiseerd naar aanleiding van de uitgave van twee boeken, die aspecten van het Weeshuis beschrijven:

- *Waar de wezen in de gevel staan, de bouwgeschiedenis van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis de Leiden* (auteur drs. J. F. Dröge),
- *Inventaris van het archief van het Heilige Geest- en Arme Wees- en Kinderhuis te Leiden* (S. W. M. A. den Haan).

De tentoonstelling 'Het Weeshuis aan de Hooglandsekerkgracht' is te bezichtigen in het Nationaal Natuurhistorisch Museum (Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie), Hooglandsekerkgracht 17, 2312 HS Leiden (tel. 075-143844). Geopend: maandag t/m vrijdag van 10 tot 17 uur; zondag van 14 tot 17 u. Op zaterdag en op feestdagen gesloten.

Brandblussen op papier

Van 10 november 1990 tot en met 1 april 1991 is in het Schielandshuis in Rotterdam de tentoonstelling *Brandblussen op papier* te zien. Deze expositie van de Atlas Van Stolk toont prenten, tekeningen en foto's rondom Jan van der Heydens Brandspuitenboek uit 1690. Ter gelegenheid van de expositie heeft eenieder wiens achternaam Van der He(i)(y)de(n) is en dit door een geldig legitimatiebewijs (met foto) kan aantonen gratis toegang tot de tentoonstelling.

In 1990 is het driehonderd jaar geleden dat de 'Beschryving der nieuwljks uitgevonden en ge-octroeerde slang-brandspuiten' van de uitvinder en kunstschilder Jan van der Heyden verscheen. In dit prachtig geïllustreerde boek maakte hij reclame voor zijn belangrijkste uitvinding, de brandslang. De brandspuit bestond al langer, maar Van der Heyden maakte voor het eerst gebruik van soepele buizen van leer en doek waardoor het mogelijk werd om bij brand ook de verste hoeken te bereiken. De auteur illustreerde het boek met fraaie etsen. Het werk was te koop voor ongeveer tien gulden.

Het bijzondere van het brandspuitenboek zijn de illustraties, die ons niet alleen een goed beeld geven van de geschiedenis van de brandbestrijding, maar vooral belangrijke documenten zijn over de stad Amsterdam in de zeventiende eeuw. Zo tonen zij ons bijvoorbeeld hoe deftige Amsterdammers, maar ook hun dienstdiener en zelfs bedelaars gekleed waren. Ook topografisch zijn de illustraties zeer betrouwbaar. Zo zien wij diverse stadsgezichten met grachtenhuizen en stadsdelen waar bedrijven als leerlooierijen en suikerbakkerijen gevestigd waren. Behalve de prachtige etsen van Jan van der Heyden zijn op de tentoonstelling ook afbeeldingen te zien over de brandbestrijding van voor en na de uitvinding van de slangenbrandspuit en afbeeldingen met spectaculaire branden. Uitgevers hadden er alle belang bij om zo snel mogelijk op de markt te komen met prenten van sensationele branden. Van de brand van de Amsterdamse schouwburg op 11 mei 1771 zijn tientallen verschillende prenten gemaakt. Deze brand moet dan ook zeer tot de verbeelding hebben gesproken.

De betrouwbaarheid van de prenten waarop branden zijn afgebeeld blijkt niet altijd even groot te zijn. Zo was een prent van een brand in een suikerraffinaderij in Rotterdam in 1849 al gebruikt bij een verslag van een brand in Hamburg.

De tentoonstelling eindigt met afbeeldingen van ruïnes na de brand. Zij tonen ons mensen die tussen het puin zoeken en brandweerlieden die nablussen.

Atlas Van Stolk, Museum Het Schielandshuis, Korte Hoogstraat 31, Rotterdam (telefoon: 010-4334188).

Fort Loevestein

Na de succesvolle eerste openstelling gedurende de herfst- en winterperiode 1989-1990 is Fort Loevestein vanaf 1 november opnieuw geopend voor bezoekers.

Loevestein kan dan op iedere zaterdag- en zondagmiddag en bovendien op de dinsdag- en donderdagmiddagen tijdens de kerst- en krokusvakantie bezocht worden.

De komst van ruim 8000 bezoekers tijdens de eerste winteropenstelling getuigt van de behoefte van velen om Loevestein juist tijdens de herfst of winter te bezoeken.

Juist in deze periode van het jaar blijkt hoe fraai het middeleeuwse kasteel, met de daaromheen aangelegde fortificaties, is opgenomen in het polderlandschap bij de samenvloeiing van Maas en Waal.

Na een rondleiding door het kasteel kan de bezoeker de omliggende gebouwen op het terrein bezichtigen. Daarin kan men een diaklankbeeld en een aantal permanente tentoonstellingen, die verband houden met de kleurrijke geschiedenis van Loevestein, bekijken.

De Taveerne op het terrein zal ook tijdens deze winterperiode geopend zijn.

Openingstijden:

- vanaf 1 nov. t/m 24 maart: iedere zaterdag en zondag geopend van 13-17 uur.
- op dinsdag- en donderdag tijdens de Kerst- en Krokusvakantie (27 dec., 3 jan., 12 en 14 febr.) van 13-17 uur.
- in beide gevallen is de laatste rondleiding om 16 uur.
- Gesloten: beide kerstdagen en oud- en nieuwjaarsdag.
- Vanaf Goede Vrijdag 29 maart 1991 gelden de openingstijden van het zomerseizoen.

Bereikbaarheid:

Tijdens de winterperiode is Loevestein als volgt te bereiken:

over de weg: A2 – afslag Zaltbommel, richting Brakel, afslag Loevestein
A 27 – afslag Nieuwendijk, richting Giessen, over de sluis afslag Loevestein;

over het water: via de veerdienst vanuit Woudrichem en Gorinchem alleen op de zaterdagmiddag.

Inlichtingen: tel.: 01832-1375.

Landschap in Nederland

Sinds 1975 verstrekt het Rijksmuseum elk jaar een foto-opdracht. Deze opdracht betreft een bepaald aspect van ons maatschappelijk leven. Het werk van de fotografen die de opdracht uitvoeren wordt in de afdeling Nederlandse Geschiedenis getoond. Na afloop van de tentoonstelling behoren de foto's tot het bezit van het Rijksmuseum. Ook volgende generaties kunnen ervan profiteren.

Rivierlandschappen, stranden, duinen en imposante wolkenvelden: Nederlands landschap zoals het eruit hoort te zien. Een molen erin, en het beeld is compleet. Dat klassieke Nederland, zoals Jacob van Ruisdael het in de 17de eeuw schilderde en Cas Oorthuys het nog geen halve eeuw geleden fotografeerde, is nog altijd te vinden. Lamoth en Linders zijn er niet naar op zoek gegaan. Ze zochten andere, evenzeer typisch Nederlandse landschappen: geordend en tot in alle hoeken benut. Ongebruikte stukken Nederland zijn er eigenlijk niet meer. Alles heeft een functie gekregen. Wonen, werken, verkeer en recreatie leggen beslag op de beperkte ruimte. Lamoth en Linders hebben het gewoek met ruimte vastgelegd: kantoorbouw in de polder, het volle parkeerterrein van een recreatieoord, het dorp aan de snelweg, volkstuintjes tussen nieuwbouw, industrieterreinen en oud landschap.

Bij de tentoonstelling verschijnt het boek *Landschap in Nederland*. Uitgeverij: Gary Schwartz/SDU. Prijs: ca. f 50,—. Foto's van André Lamoth en Jannes Linders. Tekst: Mariëtte Haveman en prof. dr. W. F. Heinemeijer.

Rijksmuseum Amsterdam, tot 10 maart 1991.

De Vereenighde Nederlanden in Caert gebracht

Van 24 november 1990 tot en met 6 januari 1991 wordt in het Stedelijk Museum te Zutphen een tentoonstelling gehouden met de titel 'De Vereenighde Nederlanden in Caert gebracht'. Deze verzameling van ruim tachtig landkaarten en stadsgezichten van de Noordelijke Nederlanden uit de 16de en 17de eeuw werd samengesteld uit particulier bezit.

Het doel van de tentoonstelling is de bezoeker een indruk te geven van de vele fraaie kaarten die er in de 16de- en 17de eeuw van ons land zijn gemaakt.

Overige tentoonstellingen

Apeldoorn, Rijksmuseum Paleis Het Loo

'Theater van Staat – Oude tradities rond een jong koningschap' – tot 6 januari 1991.

Leiden, Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet,

'Geld van het Koninkrijk, Nederlands geld van 1814-1990' – tot en met 27 januari 1991.

'De stenen kracht: 5000 jaar Intagli en Cameeën' – tot 2 juni 1991.

Assen, Drents Museum,

'Willem van Konijnenburg 1868-1943' – 15 december 1990 t/m 17 februari 1991.

Leeuwarden, Het Prinsessehof

'Pronken met Oosters porselein – De collectie van Verschuer' – 8 februari t/m 7 april 1991.

Rotterdam, Nederlands Architectuurinstituut,

'Verleidelijk stadsbeeld, ontwerpen voor stedelijke vernieuwing'. Stadsontwerp in Amersfoort, Amsterdam, Eindhoven, Groningen, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht en Venlo – t/m 24 februari 1991.

'Chiado, Lissabon'. Tentoonstelling over de brand in het historische stadscentrum (1988) en het herbouwplan van architect Alvaro Siza – t/m 24 februari 1991.

Herinneringen aan Jhr. mr. L. M. Michiels van Kessenich (†), van 1977 tot 1980 voorzitter van de Oudheidkundige Bond

Het was in de algemene ledenvergadering van 17 juni 1977 te Bergen op Zoom dat de toenmalige voorzitter van de Bond, mr. dr. L. de Gou, die conform de bepalingen van het Huishoudelijk Reglement als zodanig niet herkiesbaar was, de vergadering voorstelde te benoemen tot lid van het bestuur jhr. mr. L. M. Michiels van Kessenich, burgemeester van de gemeenten Mheer en St. Geertruid. Michiels was toen nog geen lid van de Bond, maar de faam van zijn bestuurlijke kwaliteiten en van zijn intense culturele belangstelling, onder meer blijkende uit zijn bestuursfunctie van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, was hem reeds vooruitgesnel. De vergadering stemde dan ook gaarne met het voorstel van De Gou in en zo werd 'Wite' Michiels 'geparachuteerd', zoals hij 't zelf placht te noemen, in de gelederen van de Oudheidkundige Bond. Staande de vergadering gaf hij zich op als lid en de volgende stappen waren zijn benoeming tot bestuurslid en tot voorzitter als opvolger van De Gou.

Louis Michiels van Kessenich werd geboren te Maastricht als jongste zoon in het kinderrijke gezin van Maastrichts burgemeester. Hij bezocht het Gymnasium in zijn geboortestad en ging daarna Rechten studeren te Utrecht. Gezien het milieu, waaruit hij afkomstig was, leek hij voorbestemd voor een departementale loopbaan en inderdaad was hij eerst werkzaam op het Ministerie van Economische Zaken en later op dat van Financiën. In 1974 vroeg hij tot grote verbazing van zijn chefs en collega's ontslag, omdat de trek naar zijn Limburgse geboortegrond hem te sterk werd en hij zich gelukkiger meende te zullen voelen in het dienen van een kleine gemeenschap, dicht bij de mensen. In 1974 nog volgde zijn benoeming tot burgemeester van de gemeenten Mheer en St. Geertruid.

De inwoners van deze kleine gemeenten bezorgden hem niet veel moeilijkheden en zo kon hij zich met grote voortvarendheid wijden aan de belangen van de Oudheidkundige Bond. Zijn benoeming tot voorzitter kwam op een voor de Bond cruciaal tijdstip. Het door het Ministerie van C.R.M. jaarlijks ter beschikking van de Bond gestelde subsidie was in het kader van de algemene bezuinigingen verlaagd en het ledental van de Bond was door de uittocht van een kleine honderd student-leden, die geen vrede konden hebben met de door het bestuur doorgezette afschaffing van het lidmaatschap tegen een gereduceerde contributie, sterk gedaald. Scherp zag Michiels dat ingrijpende maatregelen noodzakelijk waren. Hij propageerde de instelling van een eigen, professioneel bureau van de Bond, omdat met de door de secretaris persoonlijk verrichte werkzaamheden – in feite een éénmansbedrijf – niet meer adequaat kon worden ingespeeld op de talrijke problemen en veranderingen, die zich aandienen. Dank zij de invloed van voorzitter Michiels werd het bureau van de Bond – voor 't eerst met een gesalarieerde kracht! – ondergebracht in het Huis de Pinto te Amsterdam. Een ander punt betrof de moeilijke verstandhouding tussen bestuur en redactie van het Bulletin, culminerend in de plotselinge ontslag-aanvraag van de Hoofdredacteur. Juist hier kwamen de bestuurlijke kwa-

iteiten van Michiels aan het licht; als geen ander toonde hij zich in staat mensen tot elkaar te brengen en de gebruikelijke menselijke gevoeligheden te ontzien.

Het organiseren van een excursie onder leiding van Michiels was altijd een feest. Vooral in het hem zo dierbare Limburgse land, waar steevast een bezoek werd gebracht aan het kerkje van Noorbeek, waarvoor hij een bijzondere liefde koesterde. Meestal werd zo'n verkenningstocht voor enige tijd onderbroken in zijn heerlijke huis in Banholt. Persoonlijk en als bestuurslid van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten stond hij fel op de bres voor het ongeschonden behoud van het Plateau van Margraten. Zelfs in het met natuurschoon niet sterk gezegende mijnstreekgebied rond Heerlen wist Michiels een interessante excursie uit te stippelen. Ook bij zo'n gelegenheid bleek zijn bijzondere gave voor het leggen van menselijke contacten; men kon hem eigenlijk niets weigeren!

De in 1982 doorgevoerde gemeentelijke herindeling, waarbij de gemeenten Mheer en St. Geertruid hun zelfstandigheid verloren en opgingen in een nieuwe gemeente Margraten heeft hem vermoedelijk pijn gedaan, maar gelukkig heette de eerste burgemeester van de nieuwe gemeente jhr. mr. L. Michiels van Kessenich... Artikel 5 van het (oude) Huishoudelijke Reglement van de Bond beperkte het vervullen van de functie van voorzitter tot drie achtereenvolgende jaren. Daarom stelde Michiels in de op 20 juni 1980 te Heerlen gehouden ledenvergadering zijn mandaat ter beschikking. In 1985 aanvaardde hij een benoeming tot secretaris-generaal van het Ministerie van Financiën en vervulde hij daarnaast het Limburgse land voor het Haagse circuit. Groot was zijn belangstelling voor en zijn kennis van de gemeentefinanciën en daarom voelde hij zich op het Departement wel in zijn element. Op 21 oktober 1990 is hij, totaal onverwacht, op 52-jarige leeftijd overleden.

De Oudheidkundige Bond, die vele eminente voorzitters heeft gekend, zal zich de figuur van 'Wite Michiels' steeds blijven herinneren als één van de grootsten, die de Bond met succes door tal van moeilijkheden heeft geloodst. Hij ruste in vrede.

Van der Mark,
oud-secretaris KNOB,
november 1990

Mededelingen en berichten

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Landelijke vereniging tot bevordering der kennis van archieven, musea, archeologie, architectuur- en stedenbouwgeschiedenis en monumentenzorg, opgericht in 1899.

Beschermvrouwe:

H.K.H. Prinses Juliana.

Bureau:

Drs. Th. M. Elsing, directeur.
Mevr. drs. M. E. de Haas
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756.

Dagelijks Bestuur:

Mr. C. H. Goekoop, voorzitter
Drs. U. F. Hylkema, vice-voorzitter
H. J. Jurriëns, secretaris
Mr. G. A. A. Conijn, penningmeester.

Algemeen Bestuur:

Drs. Ch. Dumas, mevr. ir. A. Mazzola, drs.
T. A. S. M. Panhuysen, mevr. drs. M. M. A. van
Boven, drs. J. F. van Regteren Altena, prof. dr.
G. J. Borger, mr. T. N. Schelhaas, prof. dr. ir.
F. W. van Voorden.

Wintervergadering en -excursie Schoonhoven

De wintervergadering van de KNOB zal op 23 februari 1991 plaatsvinden in Schoonhoven. Op het programma staan onder andere lezingen over het zilverbacht en over het project 'Historische stedenatlas'. Recent is het deel *over Schoonhoven en Nieuwpoort* verschenen onder redactie van prof. dr. ir. J. C. Visser en anderen.

Nadere inlichtingen: bureau KNOB.

Verslag studiedag 'Holland op zijn hoogst'

Met grote zorg volgt de KNOB de grootschalige stadsvernieuwingprojecten, zoals die de laatste jaren in en aan de randen van historische binnensteden worden en zullen worden uitgevoerd. Hoewel de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening en de (nog te publiceren) Architectuurnota een aanzet geven tot het meenemen van 'monumentaal Nederland' in het ruimtelijke ordeningsbeleid moeten historische waarden nog al te vaak wijken voor ongecoördineerde grootschalige ontwikkelingen die worden ingegeven door stedelijk en bestuurlijk prestige. Naar aanleiding hiervan organiseerde de Sectie Architectuur en Stedebouw van de KNOB op 22 september 1990 in het Scheepvaartmuseum te Amsterdam de studiedag *Holland op zijn hoogst; Historische continuïteit en Stadsontwikkeling*. Om de problematiek vanuit meerdere invalshoeken te kunnen belichten en tevens de mogelijkheid van een dialoog niet uit te sluiten waren de gevraagde sprekers afkomstig uit verschillende disciplines. Ir. A. van Kuyvenhoven, commercieel manager bij MABON BV (Hollandse Beton Groep) was uitgenodigd in zijn functie als vastgoedontwikkelaar. Prof. ir. T. J. Dijkstra, Hoogleraar architectuur en stedebouw, sprak in zijn inleiding over zijn optreden als adviseur en supervisor bij de ontwikkeling van het IJ-oever-

project te Amsterdam. Stedebouwkundige dr. ir. R. A. F. Smook behandelde in zijn lezing de invloed van economische scenario's op de historische stedebouwkundige structuur en de sector monumentenzorg werd vertegenwoordigd door ir. C. J. van Haften, die als medewerker verbonden is aan het project 'Historische Structuuranalyse Maastricht'. Ir. S. Buijs was afgevaardigd door het Ministerie van VROM en de heer M. J. M. van Rooy, architectuurcriticus en adjunct-hoofdredacteur van NRC Handelsblad, verzorgde een zeer kritische kanttekening bij de economische en politieke belangen, die de hedendaagse architectuur en stedenbouw beheersen. De dag werd afgesloten met een forumdiscussie onder leiding van Ir. C. J. Vriesman, lid van de Redactieraad van het Bulletin KNOB en directeur Coördinatie Bouwbeleid bij het Ministerie van VROM.

De lezing van Max van Rooy is als openingsartikel geplaatst in deze aflevering van het Bulletin; de bijdragen van de overige inleiders zijn bijeengebracht in het artikel met de titel *Historische Continuïteit en Stadsontwikkeling*.

De Sectie Architectuur en Stedenbouw van de KNOB, bestaande uit mevr. drs. Carla Scheffer, mevr. drs. Marian de Haas, ir. Rokus Visser, dr. Rob Dettingmeijer, drs. Theo Elsing en mevr. drs. Marijke Brekelmans, is de sprekers erkentelijk voor hun toestemming tot publikatie van de inleidingen in het Bulletin KNOB. Met deze studiedag hoopt de Sectie niet alleen te hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van een overheidsbeleid, dat de schoonheid en historische waarde van de bestaande gebouwde omgeving in voldoende mate respecteert, maar ook tot een verhoogd moreel bewustzijn van de moderne stedebouwkundige en architect, die hun ontwerpen zouden moeten beschouwen niet als *in strijd met*, maar in *dialog met* de historische gebouwde omgeving.

Samenvatting

Is er veel veranderd sinds Victor de Stuer's *Holland op zijn Smalst*? Volgens Max van Rooy gaat de vergelijking met het 19de eeuwse *fin-de-siècle* helaas nog steeds op. Hoewel er veel is verbeterd op het gebied van het behoud van het individuele monument is het ook nu nog de 'jacht op het batig saldo', op haar beurt weer beheerst door de 'jacht op de toplocatie', die de Nederlandse architectuur en stedenbouw bepaalt. Waar blijft de culturele component als onderdeel van de historische stedebouwkundige context? Alleen een goed overheidsbeleid kan dit 'vandalisme beteugelen' en zorgen dat het 'schone, verhevene, het morele en humanitaire nut' opnieuw ten grondslag komt te liggen aan een architectuur, die de naam bouwkunst ten volle verdient.

Ook ir. A. van Kuyvenhoven noemde een sturend overheidsbeleid bij de revitalisatie van stedelijke gebieden van zeer groot belang. Vele facetten zoals vastgoedmarkt, stedelijke economie en stedebouwkundige context moeten worden afgewogen. Immers, toplocaties ontstaan niet 'zomaar'. Een goed overheidsbeleid moet ervoor zorgen dat de gemeenschappelijke doelstellingen in een juiste verhouding komen te staan tot de individuele wensen van de toekomstige gebruiker van een gebouw om op die manier niet alleen een stedebouwkundig verantwoorde, maar ook sociaal aanvaardbare oplossing te bewerkstelligen.

Dr. ir. R. A. F. Smook signaleerde een ernstig gebrek aan creativiteit bij het ontwerpen van passende economische scenario's in en nabij de

historische binnenstad. Bestaan er nog andere vormen dan hoogbouw? Het is verkeerd om bij versterking van het stadscentrum de functionele of economische continuïteit boven de historische te stellen, omdat diezelfde binnenstad van oudsher slechts een beperkt aantal economische functies kent. In plaats daarvan zouden functies moeten worden aangepast aan de bestaande stedebouwkundige structuur om vernietiging van de historische kwaliteit van het stadscentrum te voorkomen.

Zeker is 'het denken en spreken in de marketingtermen van projectontwikkeling' uiterst gevaarlijk voor de kwaliteit. Maar waarom zouden wij te verkrampd vasthouden aan oude waarden, stelde prof. ir. Tj. Dijkstra. Het *a priori* afwijzen van nieuwe culturele impulsen in de vorm van hoogbouw nabij historische binnensteden kan niet anders dan leiden tot een 'middelmatig kwaliteitsniveau'. Eerder dan het redeneren in termen van maat en schaal is het noodzakelijk om bij de planvorming de karakteristieke eigenschappen van een gebied in relatie tot de omliggende stadsdelen zorgvuldig te analyseren. Het is de taak van de gemeentelijke overheid om deze zorgvuldigheid ook bij de uitvoering van de plannen te bewaken.

Volgens ir. C. J. van Haften is het 'kleinschalig proces van vernieuwing' de belangrijkste karakteristiek van de historische binnenstad. Behoud van dit proces vereist een integratie van monumentenzorg in het veld van de ruimtelijke ordening, waarbij de monumentenzorg moet overgaan tot een vorm van classificatie en selectie die zich niet alleen richt op conservering van de voorgevel, maar ook historische ontwikkelingen achter die gevel in kaart brengt. Door dit materiaal te analyseren kan de gemeentelijke overheid de ruimtelijke ordening richting geven.

Aan de hand van het voorbeeld van het Indonesische Jakarta stelde ir. S. Buijs tenslotte dat een stadsontwikkeling met respect voor het verleden zich primair moet richten op het behoud van commerciële en bestuurlijke functies. De continuïteit van de stedelijke structuur en de individuele bebouwing komen op het tweede plan. Immers, een historische binnenstad zonder economische bloei wordt een 'openlucht-museum'. Als hoogbouw spanning oproept met historische structuren, bebouwing en stadsgezicht kan eventueel gekozen worden voor een andere bouwtypologie, die de hoogte en diversiteit van het historische stadscentrum weerspiegelt.

Forumdiscussie

Tijdens de forumdiscussie onder leiding van ir. C. J. Vriesman werd de beeldvorming van de stad omschreven als een zeer subjectieve aangelegenheid. Uitgaande van de omgevingspsychologie representeert hoogbouw als de Amsterdamse Westertoren afwisseling en historische betekenis; moderne hoogbouw in een bepaalde historische 'sfeer' wordt echter als heel storend ervaren. Volgens de leer van de optiek beredert hoogbouw niet alleen het historisch stadsgezicht maar werkt ook beperkend in op het menselijk gezichtsveld, omdat fixatie op hoogbouw de hele individuele belevingswereld beslaat. Daarentegen hanteert ook de gemeentelijke overheid een bepaalde visie over het toekomstig stadsbeeld, waarbij het heel moeilijk te bepalen is hoe men het 'nog ongeziene' zal ervaren. Doordat de investeerder vrijwel altijd een vastomlijnd idee heeft over de kwaliteit van het gebouw en de verwachtingen over die kwaliteit bij de burgers zeer moeilijk te bepalen zijn is de 'concrete kwaliteit van het batig saldo' meestal doorslaggevend bij het definitieve ontwerp. Op die manier wordt de discussie over architectonische en ste-

debouwkundige kwaliteit gebarricadeerd. De Architectuurnota van de Ministeries van WVC en VROM is gebaseerd op beperking van de macht van de gemeentelijke overheid bij economische revitalisatie van stedelijke gebieden en het scheppen van condities, die een kwaliteitsklimaat binnen de moderne Nederlandse architectuur en stedenbouw moeten bevorderen.

Conclusies

En wat zal die zo vurig gewenste architectonische en stedebouwkundige kwaliteit dan inhouden? De creatievere werkwijze bij gemeentelijke overheid en stedebouwkundige waartoe Smook oproep? Dijkstra's zorgvuldigheid bij planvorming en uitvoering zonder daarbij nieuwe culturele impulsen uit te sluiten? Het laten prevaleren van functionele boven historische continuïteit zoals Buijs voorstelde of Van Kuyvenhoven's overheidsbeleid dat in staat is tot het verenigen van verschillende belangen? Van Haften's integratie van monumentenzorg in het veld van de ruimtelijke ordening of Van Rooy's overheidsbeleid, dat zorgt voor herstel van de culturele component in de hedendaagse architectuur en stedenbouw? Waarschijnlijk is het een combinatie van dit alles. Er ontstaat 'ware' architectuur en stedenbouw uit een samenspel van factoren. Hoogbouw als antwoord op grootschalige stedebouwkundige structuren lijkt een eenzijdige respons, die de visuele diversiteit van het historisch gegroeide stadscentrum buiten beschouwing laat. De economische functionaliteit van een gebouw is slechts één van de vele factoren, die bij het ontwerp in aanmerking genomen moeten worden. Wijziging of toevoeging van economische functies in en nabij historische binnensteden kon niet anders dan aantasting van de historische stedebouwkundige structuur tot gevolg hebben, zoals ook structureel grootschalige plannen het kleinschalig proces van stadsvernieuwing stagneren. Het is paradoxaal dat dit soort economische revitalisatie datgene wat nu juist het aantrekkelijk vestigingsklimaat in een historische binnenstad uitmaakt vernietigt. Bovendien, is hoogbouw wel een nieuwe culturele impuls? Is hoogbouw 'Nederlands'? Behoren hoogbouw, spiegelglas en beton niet tot de zogenoemde Internationale Stijl? Waarom zouden technische verworvenheden moeten triomferen? Wij zijn tenslotte ook de erfgename van nog veel meer. Hoogbouw kan dan uitdrukking geven aan een bedrijfscultuur maar deze dient letterlijk in de maatschappelijke rangorde te worden geïntegreerd. Het ontwerpen van een gebouw of stedebouwkundige structuur is een morele aangelegenheid, waarbij uitdrukking gegeven moet worden aan een totale cultuur, die, om Victor de Stuers te citeren, tevens het 'morele en humanitaire nut' omvat. De architect of stedebouwkundige context zal een ontwerp leveren, dat even divers is als de historisch gegroeide stad zelf en zal wellicht zelfs historische connotaties in zijn ontwerp verwerken. De stad is er. De architectonische traditie is er. Het nieuwe moet ontstaan niet in spanning maar in dialoog met het bestaande. En de overheid moet beheren en delegeren.

Namens de Sectie Architectuur en Stedenbouw. Marijke Brekelmans en Carla Scheffer

P. J. H. Cuypers' interference with the stained-glass windows of the Church of Our Lady at Dordrecht

M. E. Stades-Vischer

Restoring the Church of Our Lady at Dordrecht in 1903 Jos. Th. J. Cuypers and town-architect H. W. Veth provided every window with stone tracery and montants again. The stained-glass which had been removed with most of the traceries during the 17th and 18th centuries was renewed as well. *The general activities on the choir's both and the chapels' window-panes continually proceeded in consultation with the Government Committee which functioned as an independent consultative council to the Minister of the Interior. Dr. P. J. H. Cuypers being an important member of this committee this article makes researches into his influence on the choice of style and subject of these stained-glass windows. In the choir geometrically set up floral motifs and symbols of professions contrast sharply with the luxuriant intertwined leafs and tendrils in Dutch Art Nouveau style. Cuypers disapproved of the windows with the abstract rigid design (1903-'04) because they were lacking in the simplicity and colour range of their medieval predecessors. The stained-glass windows in the Choir of Our Lady show stylistic differences as well. Designed by H. Veldhuis and executed by J. L. Schouten the three window-panes in the Chapel of Jerusalem (1909) represent events from Dordrecht's history in a historizing-eclectic way after 16th/17th century paintings. Cuypers severely criticized subject and style as unfit to the history of the church which criticism was opposed by the chairman of the Restoration-committee Mr. J. C. Overvoorde. Cuypers being in favour of the mosaic-like character of the 12th and 13th century art of glass-painting a note by J. L. Schouten defends the picturesque appearance of these windows comparing them with the beautiful 16th century window-panes in the Church of St. John at Gouda which also describe monumental historical events. The same discussion reflects the argumentation on the choice of subject and style at a Protestant and a Catholic church. Cuypers considering transparency and decorativeness the most important characteristics of the art of glass-painting very much rejected their colour range and representations because they did not harmonize with the 15th century monument they had to adorn and complete. The artist has to adjust himself to the style of the monument in order to acquire harmony. Therefore the stained-glass windows of 1912 show a completely different style. Again designed by H. Veldhuis and executed by J. L. Schouten the window-panes in the Chapel of Meerdervoort show central themes of the life of Christ with appropriate symbolism and cross-references to texts. Influenced by the oeuvre of contemporary Symbolists the medieval style of these window-panes has been stylized by geometrical forms and abstract elements. The window-pane in the Chapel of St. Pancras (1914) was designed by Cuypers himself although the execution rested with J. L. Schouten again. The confrontation of Pancratius with the Roman emperor has been represented within a classical setting which contrasts remarkably with the architectural framing of medieval motifs designed to harmonize with the building's style. The classical elements, the style and spatial illusion are highly representative to the – at the time already conventional – 19th century art of glass-painting. Thus the conflicting opinions and following choices and actions by Cuypers, Overvoorde*

and Schouten reflect Dutch problemacy on the art of glass-painting of about 1910. While discussion focused on the choice of the medieval, 16th/17th century or modern style results finally also show the confrontation of an elder and a younger generation both mostly following their own personal taste.

The office building of the Electricity Service at Rotterdam

P. Kalsbeek

The office building of the Municipal Electricity Service at Rotterdam is the first concrete working-out of the Dutch striving after multi-storey buildings and framed constructions in particular. Since the building will lose its original function this article makes researches into the meaning of this office to Rotterdam's history of modern architecture and town-planning in the period 1920-'40. From 1907 on several plans have been conceived to provide the Electricity Service with a suitable housing. The municipal regulation prohibited the proposal (1919) to construct a multi-storey building in the historical centre. The design for a five-storey building with annexes (1923) inspired Burgomaster and Aldermen to agree with the erection of a new office building elsewhere in town. A proposal of director H. H. Ehrenburg to utilize a site on the Rochussenstreet which offered excellent conditions to multi-storey building both and a good situation with respect to the centre finally was chosen as most suitable site to build the new office. This new location formed part of the plan for extension by Ir. W. G. Witteveen. The plan occupied a transitional area between the old and the new town destined to erect all sorts of public buildings. Witteveen planned the office building of the Electricity Service as a striking 'skyscraper' to close the development of this area. The official map (1926) already represents the suggested shape of the building. The design served as a model to the series of office buildings on the Rochussenstreet's southern side as well. Architect Johannes Poot of the Building Department of Municipal Works (Witteveen was head of this department) was charged with the construction of the new office in 1926. Both municipality and town council chose a fast way of construction by means of the American steel-skeleton system. The plan as presented to the town council shows two separated building blocks. The administrative section housed in a multi-storey building with eleven floors and the strongly horizontal storehouse comprised five floors with a total height of 21 metres. Witteveen's study tour to Cologne where he had a look at the 'Hochhaus' by J. Koerfer (1924-'25) and American examples of skyscrapers reaching Europe in architectural reviews gave rise to the construction of the skeleton in concrete instead of steel. The specification of 1928 shows more constructive unity by an equal articulation of both main buildings. The definitive plan of 1929 enheightens the tower with two floors. Walls and supports have been worked up with natural stone and metal. On the 14th of September 1931 the – at the time extremely expensive – new office building for the Municipal Electricity Service could be put into use officially. In the years after delivery the importance of the building certainly was being recognized. Although building techniques in Holland were not developed as far as elsewhere in Europe Witteveen and Poot succeeded in the realization of a building with modern construction-methods. Lines of demarcation with later representatives of the architectural trend of New Building can hardly be drawn.

Holland at its Highest; Historical continuity and town development

Marijke Brekelmans and Carla Scheffer

For some time now the Royal Antiquarian Society of the Netherlands follows with great concern the large-scales urban renewal projects as these are carried out in numerous Dutch towns. These projects are a serious threat to the charm and intimacy of our historical inner towns and their surroundings. Quite often urban renewal degenerates into an instrument of municipal prestige. In pursuance of this problem the Section Architecture and Town-planning of the Royal Antiquarian Society of the Netherlands organized the symposium 'Holland at its highest; Historical continuity and town development'. The invited orators represented several disciplines. Critic of architecture Max van Rooy made a comparison with the 19th century fin-de-siècle. The 'pursuit of credit balance', controlled by the 'pursuit of the toplocation' still determines Dutch architecture and town-planning. Only public policy can make the 'cultural component' part of the urban context again. Also immovables-developer A. Kuyvenhoven mentioned this public policy as extremely important at the economical revitalization of urban areas. One has to consider many aspects like the market of immovables, urban economy and urban context. Toplocations do not come into being 'just like that'. To reassure a responsible town-planning as well as a socially acceptable solution the municipality must bring common interests into line with the individual wishes of the future user of a building. Town-planning consultant R. A. F. Smook described a serious lack of architectural creativeness in and close to the historical inner part of town. Are there still other forms than high-rise blocks? The historical centre having of old only a restricted number of economical functions one cannot let functional or economical continuity have priority over historical continuity. To prevent destruction of the inner part of town's historical quality functions should be adapted to the extant urban structure instead. Quite often the town-planner stresses architectural form rather than a good urban structure. Absolutely wrong! The town in her entirety and not the separate building must be spectacular. To think and to speak with marketing-terms of project development surely is dangerous to quality. But why stick to old values stated professor Architecture and Town-planning Tj. Dijkstra. To reject new cultural impulses in the form of high-rise blocks close to the historical inner part of town cannot but lead to a 'mediocre quality-level'. Rather than arguing about terms of measure and scale it is necessary to analyse an area's characteristics in relation to the surrounding parts of town carefully. The municipality must watch over this carefulness at the plan's execution. According to protector of monuments C. J. van Haaften is the 'small-scaled process or urban renewal' the most important characteristic of the historical inner part of town. Preservation of this process demands an integration of the protection of monuments into the field of area planning. The protection of monuments has to handle a sort of classification and selection aiming at the forefront both and historical developments behind that facade. The municipality can direct area planning by means of analysis of this material. Government-planner S. Buys stated that town development with respect for the past must be directed to the preservation of commercial and administrative functions primarily. The continuity of the urban structure and separate buildings are of less importance; without

economical prosperity a historical inner part of town changes into an 'open-air museum'. One of the main conclusions of this symposium is that 'true' architecture and town-planning arise from a coherence of factors and several disciplines. The separate monument belongs to an urban ensemble. On the other hand town-planner and municipality have to accept the circumstance of the historically grown inner part of town. A one-sided, mainly technical approach cannot be but too confined. The architect or town-planner with respect for the social and urban context will deliver a design as various as the historically grown town herself and might even use historical connotations. The town is there. The new has to come into being not in tension with but in dialogue with the extant. And the government is there for administration and delegation.

Holland at its Highest

Max J. M. van Rooy

The hereafter following has been pronounced on the symposium 'Holland at its Highest' organized by the Section Architecture and Town-planning of the Royal Antiquarian Society of the Netherlands. 'As you all know the title of this symposium is a paraphrase on the title of one of the most legendary publications from the Dutch history of art: 'Holland and its Narrowest'. The author Victor Eugène Louis de Stuers not only was a historian of art and publicist but also a caricaturist. Denouncing the decay and neglect of Dutch monuments in 1873 he described both municipality and church government as 'boundless vandals' responsible for the 'corrosive cancer' with which he meant the decay of our cultural heritage. The major part of the people consisted of culture barbarians, whose daily reading-matter was the stock-exchange quotation besides cancelling every service of each budget which did not end with a credit balance. Thus 'Holland at its Narrowest' is one great caricature and one great accusation at the same time. Before I re-read De Stuers' article in view of to-day, in view of 'Holland at its Highest', I swore to myself not to use this article to show that some parts of this phenomenal discourse still are valid to-day. However, the Dutch cultural climate still is being controlled by the tangible reality of credit balance. One of the reasons for De Stuers flaming accusation, the care for the individual monument, largely has been solved. The pursuit of the credit balance is the real threat of our cultural heritage. This pursuit is being dominated by the prey full of golden eggs, the 'top-location'. The top-location is the phantom of our fin-de-siècle. Architecture and town-planning respond to fluctuation in prices just like a mammoth tanker. With endless delay. The profession of town-planning actually does not exist anymore in our country. Art, culture, the instinct of the beautiful and the sublime, the acknowledgement of the moral and humanitarian benefit, also words of De Stuers, these abstract sensitive characteristics which provide architecture and town-planning with real value do not matter anymore. The contemporary conception of architecture and town-planning misses the cultural component and consequently the historical continuity which is part of that cultural component. Architecture and town-planning have been subordinated to the credit balance, to politics and to bureaucracy. The predominating anonymous design-culture of aluminium and plate-glass does not deserve the name of architecture anymore but every municipality yields to this 'architecture' longing to be taken for modern and economically prosperous. This architecture does not care about the past, the urban context, let alone eter-

Ir. Steef Buys studeerde van 1962-1970 Stedebouw aan de Technische Universiteit te Delft. Vanaf 1968 was hij als regionaal planoloog werkzaam bij de Provinciale Planologische Dienst van Overijssel en vanaf 1975 bij de Provinciale Planologische Dienst van Zuid-Holland. Van 1979-1988 was hij plaatsvervangend directeur bij de Dienst Stadsontwikkeling Rotterdam en vanaf 1988 is hij als Hoofd Stadsvorming verbonden aan de Rijksplanologische Dienst. Hij geeft indiciënteel stedenbouwkundige adviezen in Indonesië.

Prof. ir. Tjeerd Dijkstra studeerde van 1948-1956 aan de Afdeling Bouwkunde TU Delft. Zijn beroepspraktijk als architect begon in 1958 bij architectenbureau J. Verster (vanaf 1964 Architectengroep Verster-Dijkstra-Cannegieter/Loerakker); vanaf 1986 zelfstandig architect. Tevens supervisor bij Amsterdamse bouwoperaties, waaronder de IJ-oeveren. Dijkstra was van 1979-'86 Rijksbouwmeester. In deze periode werd het Monumentenbureau bij Rijksgebouwendienst opgezet en geïntegreerd met de (nieuw-)bouwdirecties. In het wetenschappelijk onderwijs achtereenvolgens hoogleraar bouwmethode (1969-'83; TU Delft), architectonisch ontwerpen (1983-'86; TU Delft) en Architectuur en stedenbouw (vanaf 1987; Universiteit van Amsterdam).

Ir. C. J. van Haften studeerde bouwkunde aan de Technische Universiteit van Delft. Als student-assistent bij de Werkgroep Restauratie werd hij betrokken bij bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in Nederland. Daarnaast werkte hij vanaf 1984 voor de Universiteit van Amsterdam als opgravingsarchitect op diverse sites in Syrië en Egypte. Momenteel is hij als Assistent In Opleiding in dienst van de Technische Universiteit Delft en verbonden aan het project Historische Structuuranalyse Maastricht, waarbinnen hij onderzoek verricht naar de bouw- en stedenbouwkundige ontwikkeling van deze stad in de middeleeuwen in relatie tot de stadsontwikkeling van vandaag en morgen (promotie-onderzoek).

P. Kalsbeek studeert architectuurgeschiedenis aan de Rijks Universiteit Groningen met als specialisatie de twintigste eeuwse architectuur en stedenbouw. Als onderdeel van zijn studie liep hij stage bij de Dienst Gemeentewerken te Rotterdam. Momenteel werkt hij aan de voorbereidingen voor een stage bij de Italiaanse stedenbouwkundige Bernardo Secchi. Deze stage zal moeten resulteren in een afstudeerscriptie.

Ir. A. Kuyvenhoven studeerde bouwkunde aan de Technische Universiteit te Delft, was gedurende een aantal jaren werkzaam op verscheidene architectenbureaus en is sinds 1976 in dienst bij MABON BV, de vastgoedontwikkelaar van de Hollandse Beton Groep NV.

Max van Rooy is adjunct-hoofdredacteur van NRC Handelsblad en publiceert regelmatig over architectuur en de geschiedenis van de bouwkunst.

Dr. ir. Rudger A. F. Smook studeerde architectuur (specialisatie restauratie) en stedenbouw te Delft. Hij promoveerde in 1984 op het proefschrift *Binnensteden Veranderen* over het ruimtelijk (en functioneel) veranderingsproces van Nederlandse binnensteden in de laatste 150 jaar. Hij is lange tijd werkzaam geweest als stedenbouwkundige adviseur inzake binnensteden en stadsvernieuwing en is nu werkzaam als projectontwikkelaar bij MAB te Den Haag, gespecialiseerd in centrumgebonden ontwikkelingen.

Drs M. E. Stades-Vischer studeerde kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden en heeft zich toegelegd op architectuurgeschiedenis. Na een studie van het Stadhuis van Dordrecht heeft zij het bouwhistorisch onderzoek en de documentatie verricht tijdens de restauratie van de Grote Kerk Dordrecht.

nity. Victor de Stuers' recommendations to the at the time reigning government are still valid today. This vandalism has to be restrained by the authorities and the entire nation.

Inhoud 1990

Artikelen

- Andela, G. M.: Het monumenteninventarisatieproject II 4-9
- Bosma, J. E. en G. Hovingh: Rotterdam in de overgang. Stedebouwkunde tussen identiteit en imago II 11-14
- Bult, Epko e.a.: Het archeologisch onderzoek van de Kenenburg V 2-11
- Franssen, H. J. F.: De bijzetting van Karel van Egmond III 22-25
- Haquebord, L.: Waar archeologie en geschiedenis elkaar overlappen. Historisch Archeologisch onderzoek van de Hoornse traanrokerij in Smeerenburg op Spitsbergen III 14-21
- Historische continuïteit en stadsontwikkeling. Bijdragen aan de KNOB studiedag 'Holland op zijn Hoogst' VI 16-23
- Holthe tot Echten, G. Sophia van: Hoe een franse ingenieur over de Abdij van Middeburg in 1812 oordeelde V 12-18
- Kalsbeek, P.: Het kantoorgebouw van het Electriciteitsbedrijf te Rotterdam VI 4-7
- Kamphuis, J. en D. B. M. Hermans: De ruïne van Brederode IV 2-24
- Kossmann, E. H.: De bewaring van cultuur uit heden en verleden III 11-13
- Panman, M.: Een kunstwerk onder de Nieuwe Maas II 25-31
- Rooy, Max J. van: Holland op zijn Hoogst VI 2-3
- Sieger, Corinne J.: The authentic Garden III 2-10
- Stades-Vischer, M. E.: P. H. J. Cuypers' bemoeing met de gebrandschilderde ramen van de O.L. Vrouwekerk in Dordrecht VI 8-15
- Trierum, M. C. van: Dertig jaar regionaal archeologisch onderzoek en het Maasmondgebied II 15-19
- Voorden, F. W. van: De wederopbouw van de geschiedenis II 20-24
- Vries, D. J. de: Monumenten dendrochronologisch gedateerd V 19-26
- Wevers, L. B.: De interieurs van het verbrande huis Heemstede te Houten I 7-10

Archeologie

- Anderson, K.: Onderzoek naar verdwenen kastelen met behulp van geofysische methoden IV 28
- Archeologisch informatiecentrum V 30
- Archeon II 2
- Arnhem, bodenvondsten III 34
- Brandt, R. W.: RAAP en het bodemarchief I 11-17
- Heeswijkse Kampen I 2
- Hogestijn, J. W. H.: Seizoen kampement van de Enkelgrafcultuur bij Hoogwoud VI 27
- Hogestijn, J. W. H. en S. W. Jager: Nederzetting van de Trechterbekercultuur in de Wieringermeer VI 27
- Maastricht, Middeleeuwse opgravingen VI 26
- RAAP I 1

- Rijksmuseum van Oudheden graaft op-nieuw in het Middenoosten IV 29
- Venlo, archeologisch onderzoek III 35

Overzeese architectuur

- Akihary, H.: Het Indisch bouwen I 2
- Gill, R.: Restauratie in Jakarta. Gereja Immanuel de voormalige Willemskerk in de steigers V 32-33
- Karsten, H. Th.: Bogor III 34-35
- Sri Lanka (tent.) III 33
- Temminck Groll, C. L.: Buitenlandse activiteiten van de KNOB in historisch perspectief I 4-6
- Wolff, M. P.: Onrust IV 35
- Wolff, M. P.: Willemstad (tent.) III 34

Boekbesprekingen

- Beenakker, J. J. J. M.: Historische geografie: landschap en nederzetting, door A. v. d. Woud III 27
- Boersma, J. W. e.a.: Groningen 1040 door Elwin Koster III 26
- Coomans, H. E. e.a.: Building up the future from the past; studies on the architecture and historic monuments door M. Kamphuis IV 26
- Henket, H. A. J.: Het nieuwe bouwen en restaureren door N. L. Prak IV 26-27
- Huygen, Peter: Vormgeven aan de Campus. De architectuur van de Universiteit van Twente door Kees Bosma VI 24-25
- Jansen, A. H. E. M. e.a.: Arbeyd sere voert tot ere door M. Brekelmans I 28
- Maeyer, Jan de: De Sint Lucasscholen en de neogotiek 1862-1914 door A. v. d. Woud VI 24
- Prak, N. L.: Smaakvolle tekeningen, de hulpmiddelen bij het bouwen in de jaren 80, 1480, 1780, 1880, 1980 door F. W. van Voorden V 27-28
- Stuy, P. W.: Zeeuws Vlaanderen. De geschiedenis van een grensgebied door Meindert Schroor V 28
- Theuws, F. C. W. J.: De archeologie van de periferie, studies naar de ontwikkeling van de bewoning en samenleving in het Maas-Demen-Scheldegebied in de Vroege Middeleeuwen door W. A. van Es I 24-26
- Vitruvius-studies door C. L. Temminck Groll II 35
- Watelet, Marcel: Cartografie en politiek in het België van de 19e eeuw door A. v. d. Woud II 35

Register 1990

Aangegeven zijn persoons-, zaak-, of plaatsnaam, het nummer van het Bulletin en de paginanummers.

Akihary, H. I 2-3, V 36
 Akkermans, Peter IV 29
 Alberdingk Thijm, J. A. I 28, VI 24
 Alkmaar IV 10
 Nieuwburg IV 6
 Allan, A. J. IV 5
 Amsterdam VI 17, 21
 Admiralen- en Postjesbuurt III 31
 Centraal Station VI 16, 21, 22
 Concertgebouw VI 3
 Graansilo VI 19
 Museumplein VI 21
 Waag VI 2
 Wielingen VI 2, 19
 Wolkenkrabber VI 4
 IJ-oevers VI 16-17, 18, 19, 20, 22
 Andalusie (tuinen) III 5, 6
 Andela, G. M. II 4-9
 Anderson, Karin IV, 28
 Anselin, Nicolas Jean Baptiste V 12, 15, 16, 18
 Antillen IV 26
 Antwerpen, Scheldetunnel II 29
 Archeon, Archeologisch Park II 2
 Arnhem III 22
 Castellum Meinerswijk I 16
 Eusebiuskerk III 22, 23, 24, 25
 klooster Monnikenhuisen III 22, 23
 Minderbroederkerk III 22, 23, 24
 Museum van Oudheden III 24
 Openluchtmuseum V 19
 Oude Hof aan de Markt III 22

 Baanjers, H. A. J. II 25
 Bagdad III 5, 6, 7
 Berlage, H. P. II 21, IV 27, VI 17
 Berlijn VI 17
 Brandenburger Tor II 20, 24
 Blom, Piet II 12, VI 25
 Blote, Philips de IV 8-9
 Bogor IV 33
 Bosma, Kees VI 25
 Bosma, J. E. II 11-14
 Bourgondië, Philips van IV 9
 Brandt, R. W. I 11-17
 Braudel, F. III 14, 19
 Breda, Huis Brecht V 19
 Brederode, geslacht van IV 3-24
 Brekelmans, M. L. A. J. Th. I 28, VI 34
 Broek, J. H. VI 4
 Brokken, H. M. IV 6
 Brom, Gerard VI 24
 Bruggen, J. P. van II 28, 29
 Bult, Epko V 2-11
 Burgdorffer, A. L. II 25
 Buys, S. C. VI 20
 Bijvoet IV 27

 Chateaubriand, F. R. de I 28
 China (tuinen) III 7-8, 9
 Clark, John Graham Douglas V 30

Clusius, Carolus III 3, 4, 8
 Colijn, H. II 27
 Coomans, H. E. IV 26
 Coventry II 32
 Crabeth, Dirk en Wouter VI 11
 Cuyck, Martinikerk I 28
 Cuypers, Jos Th. VI 8, 9, 13, 14
 Cuypers, P. J. H. IV 15, VI 8-15
 Cyprus IV 36

 Dalfsen, Kasteel Rechteren V 19-20
 Dekkers, Jeanne VI 24
 Delft, Huis Altena IV 10
 Deshima III 7
 Deventer, Schimmelpenninckhuis V 20
 Doctor, Rob II 31, V 31
 Dordrecht, O. L. V. Kerk VI 8-15
 Dresden II 32
 Drienerlo, Campus R.U. Twente
 Drooglever Fortuyn, P. II 26, 29
 Ducerceau, J. A. III 5
 Duiker, J. IV 26, VI 4
 Dun, Peter van IV 34
 Dunné, L. J. van II 28
 Durand, L. J. N. V 15, 18
 Dijk, L. W. H. van II 26, 28
 Dijkstra, Tj. VI 16-17

 Eelde, waterburcht I 16
 Eerenbeemt, H. F. J. M. van den III 14
 Eestren, van IV 27
 Egmond, Karel van III 22-25
 Egmond, Otto van IV 9-10
 Elsing, Th. M. III 36-38
 Embden, S. J. van II 23, 24, VI 24, 25
 Emmen, J. II 27
 Enschedé, A. J. IV 11, 12, 13, 14, 15
 Es, W. A. van I 27, VI 26

 Flaubert, Gustave VI 1
 Franssen, H. J. F. III 22-25

 Gaymans, Anthoni III 3
 Geyn II, Jaques de III 4
 Geld, Hendrik van der I 28
 Gelre, Hertog Karel van III 22-25
 Genderen Stort, E. A. van VI 6
 Gent, Sint Lucasschool VI 24
 Ghislain de Busbesq, O. III 4
 Gill, Ronald V 32-33
 Goedenhuize, Joseph III 4
 Goekoop, C. H. IV 1, VI 27
 Gouda, St. Janskerk VI 11, 14
 Granpré Molière II 25
 's Gravenhage, Daal en Berg I 27
 MIP VI 28
 Nirwaneflat VI 4
 Papaverhof I 27
 Groningen II 14, 34, III 26, V 20
 Martinikerk III 26
 Martinikerkhof III 26

St. Walburgskerk III 26
 Gijn, S. van VI 10

 Haaften, C. J. van VI 23
 Haan, Arnold de IV 2-11
 Haarlem III 33
 Tuinwijk II 1
 Ursulinenklooster V 20
 Hacqebord, L. III 14-21
 Heeswijkse Kampen, arch. opgraving I 2
 Hekker, R. C. II 37
 Helmond, Het Indisch Bouwen (tent.) I 23
 Henket, H. A. J. IV 26, V 31
 Hermans, D. B. M. IV 2-24
 's Hertogenbosch III 32
 In Buscoducis (tent.) I 21-22
 Herwaarden, G. W. van II 37
 Hessing, W. A. M. I 2
 Hessing, Wilfried de V 2-11
 Heydenrijk, L. en J. Mol VI 24
 Hilversum, Stadhuis VI 2
 Zonnestraal III, 30, IV 26, V 31, VI 2
 Hoek, C. II 15, 17
 Hoekse en Kabeljouwse Twisten IV 7
 Hogestijn, J. W. H. VI 27
 Holthe tot Echten, G. Sophia van VI 12-18
 Holtrop, Marijke J. I 20
 Hoogwoud, Enkelgrafcultuur VI 27
 Hoorn, L. G. van IV 13, 14
 Horst, J. H. V 32-33
 Houten, Kasteel Heemstede I 7-10
 Kasteel Schalkwijk IV 28
 Hovingh, G. II 11-14
 Huygen, Peter VI 24-25

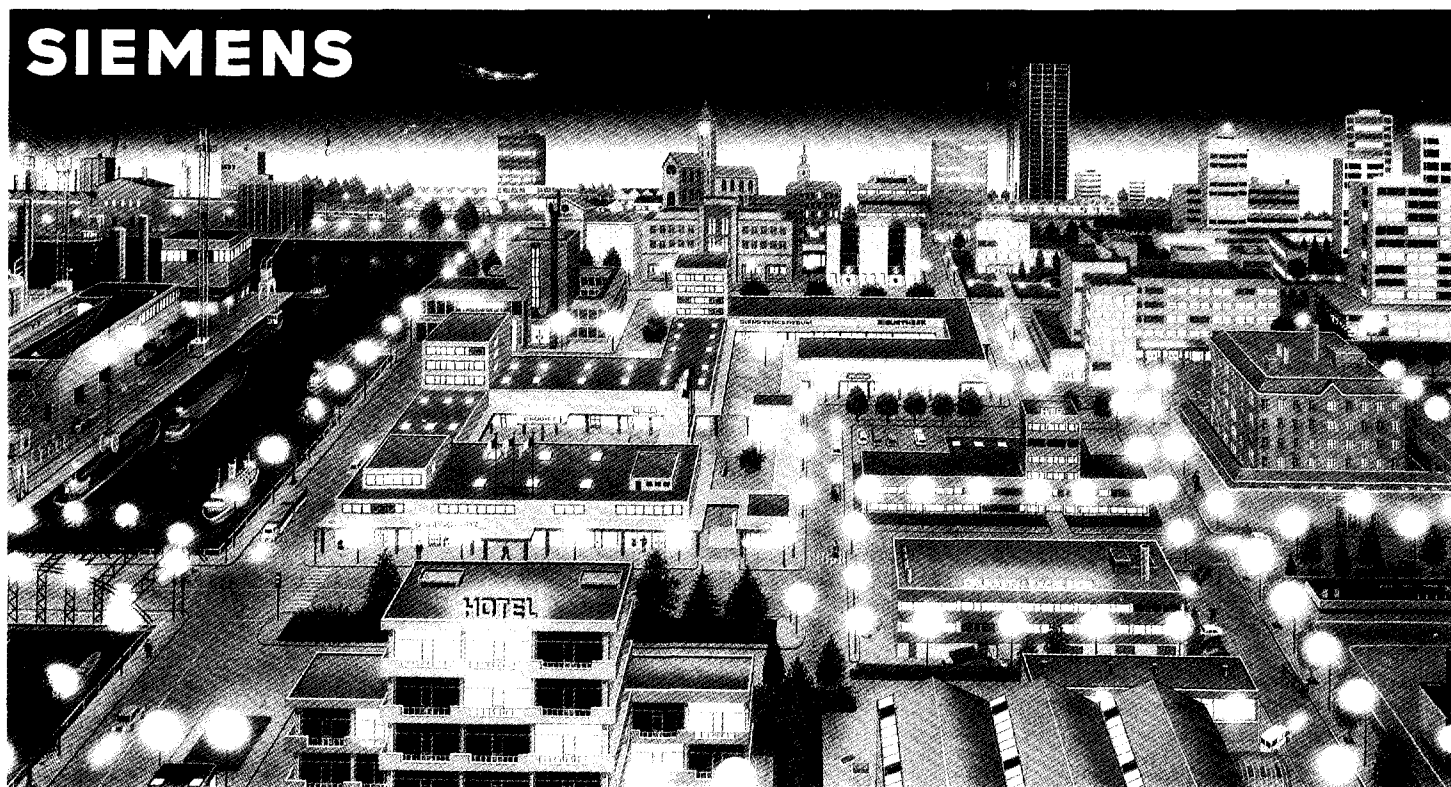
 ICOMOS VI 30
 Indonesië I 2-3, 23
 Ithaka VI 27

 Jakarta VI 20-22, V 36
 Gereja Immanuel V 32-33
 Jan Mayen (eiland) III 15, 16
 Jansen, A. H. E. M. I 28
 Japan (tuinen) III 7, 8, 9
 Ji Cheng III 8
 Jong, G. J. de II 5
 Jonge, W. de IV 26, V 31

 Kalsbeek, P. VI 2-7
 Kampen V 20-21
 Kamphuis, J. IV 2-14
 Kamphuis, M. IV 26
 Karsten, Thomas I 2
 Kleef, Willem van III 22
 Klunder, H. VI 4
 Koerfer, J. VI 6
 Koolhaas, Teun II 12
 Korea (tuinen) III 9
 Kossmann, E. H. III 11-13

- Koster, Elwin III 26
 Kreta (planten) III 4
 Kuile, E. H. ter IV 9, 10
 Kuyvenhove, A. VI 18-20
- Lalaing, Yolande van IV 3, 9, 10
 Lassen, N. en M. II 29
 Leeuwen, A. J. C. van I 28
 Leiden, Hortus Academicus Lugduno
 Batavus III 3
 Pesthuis VI 19
 Weeshuis Hooglandsekerkgracht VI 31
 Libeskind, Daniel II 14
 Linnaeus III 3
 Loevestein VI 32
 Loghem, J. B. van II 1
 Lokhorst, J. van IV 15
 Londen VI 17
 Thamestunnel II 28
- Maastricht V 21-22, VI 23
 groeve Belvedere V 34
 opgravingen VI 26
 MacLaine Pont, Henri I 2
 Maeyer, Jan de VI 24
 Mark, P. J. van der VI 33
 Marot, Daniël I 7, 10
 Martin, Marijke IV 32
 Maximiliaan II III 3, 4
 Medemblik, kasteel IV 5
 Mesopotamië (tuinen) III 6
 Michiels van Kessenich, L. M. van VI 33
 Middelburg, Abdij V 12-18
 Stadhouderlijk kwartier V 16
 Midden-Delfland IV 2-11
 Moerman, Jaques V 2-11
 Mourik v. en Du Pont VI 24
 Muiderslot IV 5, 15
- Nabije Oosten IV 29
 Nakamura, prof. dr. III 7
 Napoleon, koning Lodewijk IV 12, 16, 18
 Nara III 9
 Newton, M. A. IV 26
 New York VI 17
 Hollandtunnel II 28
 Nicolas & Zonen VI 9, 10
 Nusselder, E. J. IV 1
 Nijmegen III, 22, 23
- Onrust (bij Jakarta) IV 36
 Oud, J. J. P. II 3
 Overvoorde, J. C. VI 10, 11, 14
 Ozinga, M. D. II 21
- Panman, M. II 25-31
 Parijs VI 17, 18
 Picasso I 8-21
 Pisa, Hortus III 4
 Poot, Johannes VI 5, 6, 7
 Portheine, H. J. III 24
 Potsdam, Hollandse Wijk III 36-38, V 38-39
 Prak, N. L. IV 27, V 27-28
 Pugin, A. W. I 28, VI 14
 Pycke, Baron P. J. IV 12, 15
- Raad voor het Cultuurbeheer II 1, III 11-13
 RAAP I 1, 11-17, IV 28
 Reichenspeyer, August I 28
- Reinald IV III 23
 Rembrandt I 18-21
 Reuvens, C. J. C. II 34
 Rietveld, G. IV 26, VI 25
 Ringers, J. A. II 26
 Roermond, Romeinen (tent.) II 33
 Roghman, Roelant III 35, IV 4, 10
 Rome, Villa d'Este III 4
 Rooy, Max van VI 1, 2, 3
 Rose, W. N. II 5, 8, 25
 Rotterdam II 4-31, III 35
 GEB-gebouw VI 4-7
 Rusland VI 31
 Rijen, P. E. van IV 6
- Sabalis & Co. Fa. J. VI 9, 10
 Samarra III 6, 7
 San Francisco, Geo A Poseytunnel II 29
 Santpoort, Ruïne Brederode II 33, IV 2-24
 Satricum VI 26, 27
 Schalkwijk, kasteel I 16
 Schama, S. III 14
 Scheffer, Carla VI 34
 Scheveningen, watertoren IV 36
 Schipluiden, Huis de Kenenburg IV 2-11
 Huis ten Dorp IV 7-8
 Schliemann, Heinrich VI 27
 Schroor, Meindert V 28
 Schouten, J. L. VI 10, 11, 12, 13, 14
 Sevilla III 4, 5
 Sevilla, Isidorus van III 5
 Siebold, Philipp von III 3, 7
 Sieger, Corinne J. III 2-10
 Smeerenburg III 14-21
 Smook, R. A. F. VI 17-18
 Spaarne IV 5
 Spitsbergen III 14-21
 Sri Lanka/Ceylon III 33
 Staal, J. F. VI 4
 Stades-Vischer, M. E. VI 8-15
 Stichting Nederlandse Plantentuinen III 28
 Steur, A. van der II 8, 30, IV 14, 16
 Stoop, fam. VI 10
 Strada, Jacopo della III 14
 Stuers, Victor de IV 12, 14, 20, VI 1, 2, 3, 9, 14, 23
- Temminck Groll, C. L. I 4-6, II 35, IV 26
 Ter Kleef, kasteel IV 20
 Theuws, F. C. W. J. I 24-27
 Thonet, F. P. II 29
 Thorn Prikker VI 13
 Toorop VI 13
 Traa, C. van II 22
 Treling, J. R. III 32
 Trierum, M. C. van II 15-19
 Tijen, W. van VI 24, 25
- Unna VI 13
 Usquert, Raadhuis VI 3
 Utrecht V 22, 24, 25
 Utrecht in kaart gebracht (tent.) I 13
- Veldhuis, H. VI 10, 11, 12, 13, 14
 Velthuysen, Diderick van I 7, 8
 Venlo V 35
 Veth, H. W. VI 8, 9
 Vianen, Slot Batestein IV 9
 Stadhuis V 25
- Viollet-le-Duc VI 24
 Vitruvius II 35
 Vliet, Ger van III 9
 Vogelsangh, prof. I 8
 Voorden, F. W. van I 27, 28, II 3, 20-24, V 27-28 VI 1, 30
 Vredeman de Vries, Hans III 5
 Vries, D. J. de V 19-26
 Vriesman, C. J. VI 34
 Vrins, G. P. P. I 28
- Watelet, Marcel II 35
 Weeber, Carel VI 3
 Wenen, tuinen Neugebaüde III 3, 4
 Westerbork, Brunstinghof V 19
 Wevers, L. B. I 7-10
 Wiebenga IV 27, VI 4
 Wieringermeer, Trechterbekercultuur VI 27
 Willem I, Hertog III 23
 Willems, C. J. IV 10, 21
 Willemstad, Curaçao III 34, V 30
 Wils, Jan I 27
 Witteveen, W. G. II 20, 22, 23, 25, 30, 31, VI 4, 5, 6, 7
 Wolff, M. P. IV 35
 Wolff Schoemaker, Casper I 2
 Woud, A. van der II 35, VI 24
 Woudanus, I. C. III 3
- Zadoks-Josephus Jitta, A. V 34
 Zeist, Slot I 10
 Zocher, J. D. en L. P. II 5
 Zwolle V 26
 Zijl, Lambertus V 35-36

SIEMENS

HOE REGEREND NEDERLAND ZIJN RISICO'S KAN BEPERKEN

Zowel op landelijk als op provinciaal en gemeentelijk niveau draagt de overheid op de meest uiteenlopende gebieden een grote verantwoordelijkheid. Deze verantwoordelijkheid strekt zich uit van Binnenhof tot stadhuis. En van schouwburg tot museum.

Het is dan ook realistisch om samen met een beveiligingsdeskundige te onderzoeken of er binnen uw gebouwen sprake is van een verhoogd brand- en inbraakrisico. Siemens doet dat graag met u.

Wij maken naast deze inventarisatie een diepgaande analyse van de specifieke situatie van uw gebouw. Dat is geheel vrijblijvend.

Compleet beveiligingsconcept

Op basis van de gemaakte analyse ontwerpen wij een beveiligingsconcept, afgestemd op uw individuele situatie.

Dit gaat vergezeld van een kostenindicatie. Als u ons het concept laat realiseren kunt u zeker zijn van een op het risico afgestemde beveiliging. Maar daar houdt het niet mee op.

De flexibiliteit van het leveringsprogramma garandeert een situatiegerichte oplossing ondersteund door een doelmatige alarmorganisatie met adequate verbindingstechnieken en informatieverwerking.

Desgewenst zal onze Service Centrale het betrouwbaar functioneren op afstand bewaken.

Afhankelijk van uw situatie zal het accent liggen op brandbeveiliging, inbraakbeveiliging, toegangscontrole, terreinbeveiliging, meldsystemen of op een combinatie daarvan.

Waarom Siemens?

Tot nu toe hebben we ruim 4000 objecten beveiligd: kantoorgebouwen, historische objecten, musea, schouwburgen, ziekenhuizen, scholen, enzovoort.

Op het gebied van brandbeveiliging zijn we zelfs de grootste van Nederland. U mag van ons dan ook de nodige know-how verwachten en after sales tot in lengte van dagen.

Interesse in een gezamenlijke oplossing van uw beveiligingsproblematiek? Bel ons voor een afspraak.

Siemens Nederland N.V.
Afdeling Beveiliging
Postbus 16068, 2500 BB Den Haag
Centraal informatienummer:
070-333 33 33

Siemens: adviseur voor brand- en inbraakbeveiliging

CANNENBURCH

& zijn bewoners

Een rijk geïllustreerde uitgave gewijd aan het bekende kasteel Cannenburch: zijn bouwgeschiedenis, bewoners, inboedel en park; interessante en verrassende wetenswaardigheden. Een compleet overzichtswerk.

Prijs f.75,—, ISBN 906011.682.8, rijk geïllustreerd
Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij de uitgever

WALBURG PERS

Postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522